

Tartu Ülikool
Eesti keele õppetool

Urve Viitkar

**Johannes Gutsclaffi “Observationes grammaticae
circa linguam Esthonicam” (1648) sõnastiku
leksika**

Bakalaureusetöö

Juhendaja dotsent Külli Habicht

*Lubateed kaitsmisele.
9.6.2005*

Tartu 2005

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Johannes Gutslofffi “Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” oma ajas	7
1.1. Eesti kirjasõna kuni 17. sajandi keskpaigani.....	7
1. 2. Johannes Gutslofffi elu ja tegevus.....	14
1. 3. “Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”	16
1. 4. Lõunaeestilised jooned grammatikas ja sõnastikus.....	22
2. J. Gutslofffi sõnastiku tutvustus	25
2.1. Sõnastiku ülesehitus	25
2. 2. Ortograafia	28
3. J. Gutslofffi sõnastiku alusel koostatud leksika andmestud	31
3.1. Koostamise meetodika.....	31
3.2. Märksõnastamise põhimõtted	33
3.2.1. Tänapäevastatud märksõnadega andmestu	34
3.2.2. Murdekeelsete märksõnadega andmestu.....	43
4. Materjali leksikoloogiline analüüs.....	49
4.1. Sõnaliigiline koosseis.....	50
4.1.1. Substantiivid	51
4.1.2. Verbid	52
4.1.3. Adjektiivid	52
4.1.4. Adverbid	52
4.1.5. Pronoomenid.....	53
4.1.6. Numeraalid.....	53
4.1.7. Konjunktsioonid.....	53
4.2. Sõnamoodustus	53
4.2.1. Liitsõnad	53
4.2.2. Tuletised.....	56
4.3. Murdesõnavara.....	63

4.4. Eripärased märksõnad	65
4.5. Mitmesõnalised märksõnad.....	67
4.6. Täendusvaldkonnad.....	69
Kokkuvõte	74
Kirjandus	79
Summary	82
Lisa 1. Tänapäevastatud märksõnadega andmestu.....	84
Lisa 2. Muudepärase märksõnadega andmestu.....	157

Sissejuhatus

Eesti kirjakeele vanimad allikad on olnud ja jäävad üheks osaks eesti keele, eesti rahvuse ja eesti kultuuri kujunemisloos, seepärast on läbi aegade nende vastu huvi tuntud ja neid uuritud. Eri aegadel on see huvi lähtunud erinevatest vaatepunktidest ja sellest tulenevalt on neid ka erinevalt hinnatud. Pikka aega on neid peetud küündimatute baltisaksa pastorite loominguks, mis on eesti keelele pigem kahjuks kui kasuks tulnud ja mille keelekasutus ei vasta rahvakeelele. Viimastel kümnenditel on rohkem arvesse võetud toleaegeid olusid ja võimalusi, vaadatud neid ajaloolisest vaatepunktist ja seega objektiivsemalt.

Siinse bakalaureusetöö aluseks olev Johannes Gutsloffi “Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” (“Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”) on eriline selle tõttu, et see 1648. aastal ilmunud raamat on esimene *lõunaeesti* grammatika (esimene põhjaeesti keele grammatika ilmus 1637. aastal Heinrich Stahli sulest). Lisaks küllaltki põhjalikule grammatikaosale sisaldab Gutsloffi raamat ka väikese, pisut vähem kui kahe tuhande sõnaga saksa-eesti sõnaraamatu.

Töö koostamisel oli aluseks 1998. aastal grammatika 350. juubeliks Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetiste sarjas välja antud uusväljaanne, mille on tõlkinud Marju Lepajõe ja toimetanud Jaak Peebo. Tõlkija on väljaandes põhjalikult käsitlenud ka Gutsloffi elulugu, tema grammatikat kaasaegse traditsiooni taustal, Gutsloffi retseptisiooni ja muid aspekte. Murdeuurija Hella Keem on kirjutanud samas artikli Urvaste (kus Gutsloff oli pastoriks) murraku joonte esinemisest grammatikas ja sõnastikus.

Artikleid Johannes Gutsloffi grammatika kohta on kirjutanud veel Jaak Peebo (Peebo 1995), Paul Alvre (Alvre 1999), Szilárd Tóth (Tóth 2001) jt.

Vähem on uuritud raamatus sisalduvat saksa-eesti sõnastikku. Siinse bakalaureusetöö ülesandeks oligi sisestada sõnastik ümberpööratud kujul ehk eesti-saksa sõnaraamatuna arvutisse, et täiendada vana kirjakeele sõnastike korpust, kus on elektroonilisel kujul olemas näiteks Georg Mülleri jutluste tekstid, Heinrich Stahli saksa-eesti sõnastik ja teisi allikaid (vt www.murre.ut.ee/vakkur). Algust tehakse ka sõnastikus leiduva materjali leksikoloogilise analüüsiga.

Pöördsõnastiku koostamisel on esmajärjekorras silmas peetud, et see oleks hõlpsasti kasutatav ning sisaldaks võimalikult palju infot tulevastele leksikauurijatele. Siinse töö praktiline väljund peab ühilduma vana kirjakeele sõnastike andmebaasi materjalidega ning olema elektrooniliselt töödeldav (k.a. otsing tänapäevastatud märksõna alusel). Seepärast on sõnastiku märksõnastamisel arvestatud nii palju kui võimalik tänapäevase kirjakeelega ning võimalusel antud märksõnaks “Õigekeelsussõnaraamatus” (ÕS 1999) esinev sõnakuju. Kuid arvesse võttes asjaolu, et sõnastik sisaldab küllaltki palju ka murdelist materjali, on vajalikuks peetud koostada sõnastikust ka teine variant, milles on püütud säilitada ja esile tõsta seal esinevat murdelist materjali ning märksõnastamise aluseks on võetud “Väike murdesõnastik” (VMS I-II).

Sõnastiku kirjakeelepärane variant koosneb **märksõnast** tänapäevastatud ortograafias, millele võib järgneda **tärn**, kui sõna tänapäeva keeles ei esine, või **kaks tärni**, kui tema tähendus on tänapäeval erinev; vajadusel **tähenduseletusest**; **sõnaliigimärgendist**; **sõnamoodustusviisi märgendist**; **Gutslaffi poolt pakutud eesti vastest**; **grammatilisest infost selle juurde**; **Gutslaffi saksa ja ladina vastest** ja **leheküljenumbrit**, kus märksõna JGG-s asub.

Teine, murdekeelt arvestav variant sisaldab **märksõna VMS-i alusel**, mis võib olla tärnistatud samal põhimõttel kui eelmine; **kirjakeele märksõna**; vajadusel **tähenduseletust**; **Gutslaffi eesti vastet**; tema pakutud **grammatilist infot** ja **leheküljenumbrit**, kus vastav märksõna JGG-s asub. Kuna see variant on kirjakeele märksõna kaudu seotud eelmisega, pole ruumi säästmise eesmärgil muu materjali lisamist vajalikuks peetud.

Töö koosneb neljast osast. Esimeses peatükis tutvustatakse kirjakeele arengut kuni 17. sajandini, lühidalt räägitakse Gutsloff'i elust ja tegevusest ning antakse ülevaade tema 1648. aastal ilmunud grammatikast. Sellele järgneb grammatika osaks olnud saksa-eesti sõnastiku ülesehituse ja ortograafia tutvustus. Kolmandas osas tutvustatakse saksa-eesti sõnastikust eesti-saksa sõnastiku koostamise metoodikat ja põhimõtteid. Neljandas peatükis analüüsitakse sõnastiku leksikat. Töö lõpetab kokkuvõtte ning lisadena on esitatud sõnastiku baasil koostatud kaks leksika andmestut.

1. Johannes Gutsclaffi “Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” oma ajas

1.1. Eesti kirjasõna kuni 17. sajandi keskpaigani

Kuigi on oletatud, et juba 11.–12. sajandil võis olemas olla üleskirjutusi eestikeelsete palvete, ristiusu seletuste ja pühitsusvormelitega, ilma milleta oluaks ristiusu levitamine võimatu (Miller 1978: 15), seostatakse eesti kirjakeele algust siiski Henriku Liivimaa kroonikaga (Henrici Chronicon Livoniae) aastaist 1224–1227. Kroonika ladinakeelne tekst sisaldab eesti koha- ja isikunimesid ning ka mõned üksikud sõnad (nt *maia* ‘maja, laagrikoht’; *maleva* ‘malev’) ja kuulsa lause *Laula! Laula! Pappi!* 13. ja paarist järgnevast sajandist on säilinud veel üksikuid tekste, kus eesti keel on esindatud üksiksõnadega, kuid esimene seotud tekst on pärit alles 16. sajandi algusest. Käsikirjalisse Kullamaa vakuraamatusse (u 1524–1532) on lisaks hulgale eestikeelsetele kohanimedele ja üksikutele sõnadele paigutatud ka kolm katoliiklikku teksti: meieisapalve (Pater noster), maarjapalve (Ave Maria) ja usutunnistus (Credo).

Kuigi üldlevinud arvamuse järgi oli 16. sajandi alguses Saksamaal sündinud luterlus see, tänu millele eesti kirjakeel üldse tekkida sai, võiks siiski olulisemateks mõjutajateks pidada 15. sajandil Lääne-Euroopast levima hakanud humanismi, trükikunsti leiutamist ning kahe kiriku – luteri ja katoliku kiriku omavahelist võitlust.

Esimene trükitud eestikeelne raamat pärineb aastast 1535 ning see oli trükitud Saksamaal Wittenbergis Hans Luffti trükikojas. See raamat on oma koostaja ja tõlkija järgi nime saanud Wanradti-Koelli katekismus, millest on säilinud vaid üks katkendlik eksemplar, kuna Tallinna raad leidis raamatu olevat sobimatu ning see keelustati. Siin on esmakordselt mainitud Eesti murrete erinevust ning on soovitatud kasutada Laiuse

murrakut. Raamat ise on kirjutatud põhjaeesti keeles ning sisaldab nii lääne- kui idamurrete jooni. Ortograafia põhineb alamsaksa kirjaviisil ning on äärmiselt ebaühtlane. Näiteks esineb sõnaühend „meie peame“ tekstis viiel erineval kujul: *piddame meye*, *peam meye*, *piddeme*, *meye pyddam* ja *piddama meye*. Vokaali pikendusmärgiks on *e* (*nüed*, *müeda*), *i*-d ja *j*-i märgib *y* (*ynymyne*, *nynck*), *s*-i märgitakse *s*-i, *ss*-i või *sz*-iga (*sesama*, *Issan*, *eranesz*), *ä* asemel kirjutatakse *e* (*kesck*, *lebbi*), *õ*-d märgitakse *o*- või *ö*-ga, kasutatakse võõrtähti ja nende ühendeid (*üx*, *keick*, *öszel*) jne. (Kask 1970: 27–28, Ehasalu jt 1997: 65–76)

16. sajandi algust võib pidada kahe eesti kirjakeele – tallinna ja tartu keele tekkimise ajaks. Eelduseks sellele oli eesti murrete põline jagunemine kaheks eraldiseisvaks rühmaks – Põhja- ja Lõuna-Eestis kõneldavateks murreteks. Tartu keele kasutusala kujunes hiljem eelkõige Emajõeest lõuna poole jääv Kagu-Eesti, kuna ülejäänud Eesti alal, kaasa arvatud lõunaeestilise Mulgi murde alal, kujunes välja tallinnakeelse kirjanduse traditsioon. (Laanekask 2004: 13–16) Kahe eesti kirjakeele kujunemist, nende eriarenguid ja vastastikust mõju ning ühise kirjakeeleni jõudmist on Heli Laanekask põhjalikult käsitlenud oma doktoritöös “Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil” (2004).

1558. aastal algas ligi veerand sajandit kestnud Liivi sõda, mille lõppedes olid Eesti mandrialad jagunenud kaheks: Põhja-Eesti läks Rootsi riigile ja Lõuna-Eesti Poolale. Lõuna-Eesti minek katoliikliku Poola valdusse ja sellega kaasnenud vastureformatsioon, mille käigus rajati Tartusse jesuiitide residents, gümnaasium ja tõlkide seminar, võimendas omakorda tartu keele arengut.

16. sajandil olevat ilmunud kaks lõunaeestikeelset katekismust: 1554. aastal Tartu pastori Franz Witte tõlgitud luterlik katekismus ning 1585. aastal magister Thomas Busaeuse tõlgitud katoliiklik katekismus, millest kumbki pole meie ajani säilinud. (Annus 2000: 59–60) Leitud on sellest sajandist vaid kolm **tartukeelset** teksti. Need on Johannes Averbachile antud silmaarsti tunnistus aastast 1589, jesuiidipaater Johannes Völckeri (Weltheruse) tõlgitud palvete tekstid aastast 1591 ja jesuiidipaater Laurentius (Lawrentius) Boieruse (Boieri) tõlgitud palve pärast aastat 1587. Kõik need tekstid on n-ö segakeelsed, sisaldades nii lõunaeestilisi kui ka põhjaeestilisi jooni. Sellest hoolimata on nad huvipakkuvad keeleajaloo seisukohalt. Neid analüüsid on leitud, et Lõuna-Eesti murretes

on mitmed vormid kujunenud varem kui Põhja-Eesti murretes. Näiteks on Boierusel vormid *hälega* (mitte *häle kaas*, nagu esineb sama aja põhjaeestilistes tekstides) ning *kutzke* (mitte *kutzuget*), Veltherusel on kadunud omastava käände lõpp *-n* (*poya, jumala*). Vaimulikud tekstid toetuvad enam ladina ortograafiale ning on seetõttu hõlpsamalt loetavad (nt *isa, nimi, kik oma önsa henge manu nor ninck wana*) ning mille kirjapanekuviis meenutab hilisemat uut kirjaviisi. Lõuna-Eesti murretele omastest tunnustest esineb neis tekstides vokaalharmoniaat (*pühæt peiwæt*), iseloomulikke diftonge (*teus = täüs*) ja konsonantühendeid (*üts, andis* ‘andeks’), lõunaeestilist sõnavara (*kohlnut* ‘surnud’, *tõbbrat* ‘veised; kariloomad’) jne. (Kask 1970: 30–33)

Nii eelnimetatud kui ka mitmed järgnevad tartukeelsed tekstid sisaldavad märkimisväärsel hulgal põhjaeestilisi jooni, samas kui vaadeldava perioodi tallinnakeelsetes tekstides leidub lõunaeestilisusi minimaalselt. Põhjuseks võib olla asjaolu, et Tartu (millega oli seotud enamik tartu keeles kirjutajaid) asub küllaltki lähedal Põhja- ja Lõuna-Eesti murdealade piirile, mistõttu Tartus võidi rääkida n-ö siirdekeelt, mis sisaldas nii ühele kui teisele alale iseloomulikke jooni (Laanekask 2003: 113). On oletatud ka põhjaeestiliste kirjalike tekstide mõju (Saareste 1954: 60), põhjaeestikeelsete kooliraamatute mõju Lõuna-Eesti murdekeelele (Keem 1970: 12–13) ja Põhja-Eesti murdeid kõnelevate elanike leidumist 17. sajandi alguse Tartus (Kingisepp jt 2002: 525).

Kõik eespool nimetatud ja teised vana kirjakeele allikad kuni aastani 1600 on sisestatud vana kirjakeele korpusesse ning avaldatud koos kommentaaridega raamatus “Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik” (Ehasalu jt 1997). See on 1995. aastal Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli juures moodustatud vana kirjakeele uurimisrühma koostatud ja välja antud esimene täielik leksikaülevaade vana kirjakeele kohta. Hiljem on avaldatud veel Georg Mülleri jutluste sõnastik (Habicht jt 2000) ja Joachim Rossihniuse kirikumanaalid (Kingisepp jt 2002). Töörühma põhiülesandeks on olnud siiski vanade keeleallikate, sealhulgas ka vanades grammatikates sisalduvate sõnastike elektroonilisele kujule viimine ning uurimistöö läbitöötatud tekstide põhjal. (Habicht 2003: 196–197)

Kokkuvõtvalt võib 16. sajandi tekstide kohta märkida, et need on segu kohalikust murdekeelest ning varasematest indoeuroopa kirjakeeltest (eriti saksa ja ladina keelest).

Kuna kirjutajad olid muukeelsed või võõrkeelse hariduse saanud ja tekstid olid põhiliselt tõlkelised, siis on loomulik, et see tõi kirjakeelde kaasa võõrapärasusi keele kõigil tasandil (nt ortograafias võõrtähtede kasutamine, morfoloogias pöördelõpuline eitus, süntaksis tõlkelaenuline sõnajärg, leksikas laensõnade kasutamine jne). Suhteliselt palju leidub neis tekstides sõnu, mis on tänapäeva kirjakeeles tundmatud või kasutusel teises tähenduses. Enamik sõnadest märgivad abstraktseid nähtusi või tegevusi, vähe on looduse, esemete või toiduga seotud sõnavara. (Laanekask 2004: 18–19)

Eesti keele lugejaskonna kohta 16. sajandil on arvatud, et see võis olla umbes 1-2% elanikkonnast ning nende seas võis olla ka eestlasi (Liivaku 1995: 17–20). Arvestades Eesti rahvaarvuks 16. sajandi keskel 250 kuni 280 tuhat inimest (Mäesalu jt 1997: 69), võis tollal eesti keelt lugeda osata ligi 3000 eestimaalast.

Heli Laanekase periodiseeringu järgi algab 17. sajandil eesti kirjakeele teine ajajärk (esimene periood oli 13.–16. sajand), mis kestab lõunaestikeelse “Wastse Testamendi” ilmumiseni 1686. aastal. See periood algas kirjakeelele ebasoodsalt: 1599. aastal jätkus sõda Rootsi ja Poola vahel ning sellega kaasnesid nii näljahäda kui ka katkupuhangud (Laanekask 2004: 19), mistõttu esiplaanile tõusid hoopis materiaalsemad asjad ning raamatute väljaandmine takerdus. Alles 1629. aastal õnnestus Rootsil uuesti Lõuna-Eesti oma valdusesse saada ning Eesti alad ühendada (Taanile kuulunud Saaremaa läks Rootsi riigi koosseisu küll alles 1645. aastal).

Juba paar aastat pärast Rootsi aja algust, 1632. aastal avati Tartus ülikool, mille eesmärgiks oli harida kohalikke vaimulikke ja teisi ametnikke. Õppetöö toimus loomulikult ladina keeles, kuid on andmeid selle kohta, et professorid ja üliõpilased oskasid teatud määral ka eesti keelt, säilinud on ka mõned nende kirjutatud juhuluuletused. (Piirimäe 1993: 454) Hakati ette valmistama ka talurahvakoolide avamist, kuid ettevalmistused võtsid nii kaua aega, et õieti alles 17. sajandi viimast veerandit võib pidada algelise rahvakooli tekkeajaks. (Peebo 2001: 11–12)

Endine piir Rootsi ja Poola alade vahel sai nüüd kubermangupiiriks: põhja poole jäi Eestimaa kubermang keskusega Tallinnas ning lõuna poole Liivimaa kubermang (kuhu kuulus ka Põhja-Läti) keskusega alguses Tartus ja hiljem Riias. Rahvakeelse kirjanduse

väljaandmise eest hoolitsesid mõlema kubermangu konsistooriumid. Raskem oli seda teha Liivimaal, kuna siin läks tarvis nii läti-, tartu- kui ka tallinnakeelseid raamatuid, sest Liivimaa 52-st Eesti ala kihelkonnast räägiti Lõuna-Eesti murdeid vaid kahekümnes (Annus 2000: 8) ning lõunaestimurdelisel Viljandimaal kasutati tõenäoliselt enamasti tallinnakeelset kirjasõna. (Laanekask 2004: 20)

17. sajandi algusest pärinevad Pühavaimu koguduse pastori Georg Mülleri põhjaeestikeelsed jutlused, mis erinevalt eelnevaist kiriklikest tekstidest ei koosne mitte saksa või ladina keelest tõlgitud piiblikatketest ja palvetest, vaid on algupärased jutlused ning omavad seetõttu ka kirjanduslikku ja ajaloolist väärtust. Müller kasutab nii alam- kui ka juba ülemsaksa ortograafiat. (Kask 1970: 34) Alamsaksa keelt rääkis alam- ja keskklass ning seda tavatseti kasutada lihtrahva poole pöördudes, kuid usupuhastusega oli levimas juba ka ülemsaksa keel.

Selle sajandi mahukaimad teosed pärinevad Heinrich Stahli sulest. Need on neljaosaline kiriklik käsi- ja koduraamat „Hand- und Hauszbuch” aastaist 1632–1638 (ligi 1000 lk) ning kahes osas ilmunud jutlusteramat „Leyen Spiegel” aastaist 1641 ja 1649 (ligi 800 lk).

Lõunaeestikeelsest kirjavarast tõuseb esile 1622. aastal Braunsbergis trükitud väike ladinakeelne käsiraamat „Agenda Parva“, mis sisaldab mitme kirikliku kombetalituse juures vaja minevaid eesti-, läti-, poola- ja saksakeelseid vormeleid. Selle raamatu keelt hinnatakse tolaeagsete põhjaeestikeelsete tekstide keelest tunduvalt paremaks. Ortograafia toetub enam ladina kui ülemsaksa keelele. Siin esineb rida Lõuna-Eesti murretele omaseid jooni (vokaalharmoonia, *ks* asemel *ss*, *ps* asemel *ts*, mitmuse nimetava käände ja mineviku kesksõnade lõpus puudub *-d*, lõunaeestiline sõnavara jne). (Kask 1970: 58–59)

Järgmine tartu keeles ilmunud teos oli Joachim Rossihniuse kaheosaline kiriklik käsiraamat „Catechismus Herrn D. Martini Lutheri in sechs Hauptstücke“ ja „Evangelia vnd Episteln auff alle Sonntage durchs gantze Jahr“, mis ilmus 1632. aastal Riias. Kuigi ka siin esineb põhjaeestilisi jooni (*t*-lõpulised mitmuse nominatiiv, mitmuse 3. pööre ja mineviku kesksõnad jne), on ülekaalus siiski lõunaeestiline materjal. Lõunaeestipärasusi leidub nii leksikas (*enge* ‘vaid, aga’, *itkema* ‘nutma’, *mõskma* ‘pesema’, *peni* ‘koer’ jne) kui morfoloogias (saava käände lõpp *-s*, seesütleva käände lõpp *-n*, *olema*-verbi olevikuvorm

om jne). Vana kirjakeele uurimisrühm on avaldanud uurimuse “Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika”, mis sisaldab sõnastiku neis esinevatest sõnadest ning nende ülevaatliku leksikaalse analüüsi (Kingisepp jt 2002). Varasemates vana kirjakeele käsitlustes on sageli viidatud Rossihniuse tekstide kohati lausa sõnasõnalisele sarnasusele Stahli ning Mülleri vastavate tekstidega ning selle põhjal järeldatud, et Rossihniuse raamatud ei ole tema enda tõlked, vaid mingite olemasolnud põhjääestikeelsete tekstide mugandused lõunaeesti keelde (nt Kask 1970: 60). Selle arvamuse seadis kahtluse alla Külli Habicht, kes võrdles Stahli ja Rossihniuse katekismuste ühtelangevate tekstiosade leksikaalseid, morfoloogilisi ning struktuurilisi ühtelangevusi ning erinevusi. Analüüsi tulemused näitasid, et hoolimata kohatistest ühtelangevustest (mis võivad olla tingitud teatud kirikukeele vormelite olemasolust), on mõlemal tekstil siiski rohkem erinevusi, mis ei piirdu üksnes põhja- või lõunaeesti keelekuju kasutamisega. Näiteks tuvastati erinevusi lähtetekstis ning tekstikohtade erinevat tõlgendamist. Välistada ei saa seda, et kumbki pole kasutanud mõnda varem tõlgitud katekismust, kuid omavahelist seost Rossihniuse ja Stahli tekstidel ei tundu olevat. (Habicht 2003: 10–26)

1637. aastal jõudis kirjakeel järgmisse arengujärku. Sel aastal ilmus **esimene (põhja)eesti keele grammatika**, mille autoriks on Heinrich Stahl ja mis kannab nime “Anführung zu der Estnischen Sprach”. Küllap oli selleks ajaks tekkinud mingisugune nõudlus keeleõpikute järele, sest lühikese aja jooksul ilmusid veel läti (1644), soome (1649) ja leedu (1653) keele grammatikad (Rätsep 1987: 713). Nõudlusele võib viidata ka asjaolu, et Stahl trükkis raamatu omal kulul – seega pidi ta teadma, et tema teosele on turg olemas. Potentsiaalseteks tarbijateks olid eelkõige saksa pastorid ja teisedki võõramaalased, kellel oli tarvis eestlastega suhelda. Et äärealasid tugevamalt keskusega siduda, nõudis Rootsi valitsus tol ajal ka oma ametnikelt kohalike keelte oskust (Rätsep 1987: 713).

Stahli grammatika sisaldab 33 lehekülge eesti keele lühigrammatikat ja 101 lehekülge saksa-eesti sõnastikku, lisaks ees- ja järelsõna ning paar pühendusluuletust. Huno Rätsep arvab, et tegu on tõepoolest esimese katsega eesti keele jaoks grammatikat koostada, sest puuduvad teated varasematest sellelaadsetest käsikirjadest. Küll võis sõnaraamatu koostamisel olla abiks mõni varasem käsikiri. (Rätsep 1987: 712–713) Stahli grammatika

on kirjutatud saksa keeles, kuigi tollane grammatikatraditsioon kasutas valdavalt ladina keelt (Kikas 2002: 15).

Stahli grammatika sõnastikku on põhjalikult uurinud Kristel Kikas, kes on kirjutanud selle põhjal magistritöö "Mida sisaldab Heinrich Stahl *Vocabula*?" (2002). *Vocabulat* ongi peetud grammatika väärtuslikumaks osaks, mis sisaldab rohkesti eestikeelset materjali: sageli on Stahl ühele saksa sõnale andnud mitu sünonüümset eesti vastet. (Kikas 2002:17) Neid uurinud Valve-Liivi Kingisepa (1995: 42) arvamuse kohaselt on tegu Stahli hea tahtega võimalikult täpsemalt avada eesti sõnade tähendussisu, mis on enamasti ka õnnestunud.

Stahl kasutab oma grammatikas ülemsaksa ortograafiat ning on selle kasutamisel küllaltki järjekindel. Stahli ortograafiat iseloomustab *h* tarvitamine vokaali pikendusmärgina (*Hihr*), *ä* märkimine *e*-ga (*Neddal*), lühikese vokaali tähistamiseks järgneva konsonandi kahekordistamine (*Murre* 'mure'), *õ* asemel *ö* (*sörm*), *a* (*lauck* 'lõug'), *o* (*mois*) või *e* (*reickas* 'rõigas') kasutamine, võõrtähtede *c*, *f*, *w*, *z* ja *x* esinemine (*kirck* 'kirik', *offer* 'ohver', *new* 'nõu', *otz*, *ux* 'uks').

Kuigi Stahli teost on tublisti kritiseeritud ning küündimatuks nimetatud (Eduard Ahrens, Arnold Kask jne), on viimasel ajal hakatud siiski tunnistama tema keeleõpetuse tähtsust. Oli ta ju esimene n-ö keelekorraldaja, kes töötas välja normid eesti keele tarbeks. Oma töös järgis ta teatud kindlaks kujunenud reegleid (lähemalt neist edaspidi), millele allusid kõik tolle aja grammatikud ning mistõttu tema grammatika on just niisugune, nagu ta on. Stahl on esile tõstnud just eesti ja saksa keele ühisjooni, erinevused on küllap teadlikult kõrvale jäetud (Rätsep 1987: 713–714).

Stahli mõjukust ja autoriteeti näitab asjaolu, et tema kirjeldatud ja kasutatud ortograafia, sõnavara, lausestus ja vormistik levis laialdaselt ning jäi eeskujuks teatud määral isegi kuni 19. sajandini, kuni selle tõrjus täielikult välja Eduard Ahrensi poolt välja töötatud uus kirjaviis. (Kikas 2002: 16)

Kauaks ei jäänud grammatikata ka Lõuna-Eesti. **Esimene lõunaestli keele grammatika** ilmus aastal 1648 ning selle autoriks on Urvaste kirikuõpetaja Johannes Gutsclaff.

1. 2. Johannes Gutsloff elu ja tegevus

Johannes Gutsloff on sündinud umbes 1600. aasta paiku Taga-Pommeris Daberi-nimelises väikelinnas. Täpse sünniaja kindlakstegemine on raskendatud, kuna meetrikaraamatuid hakati tema sünnikohas pidama alles alates 17. sajandi teisest poolest. Samal põhjusel pole kindlalt teada ka tema põlvnemine, kuid oletatakse, et ta võib olla Breitenfelde kiriku pastori Johann Gützlaffi poeg. Hariduse sai ta arvatavasti kas Daberis või siis Stettini pedagoogiumis. (Tering 1979: 26)

1631. või 1632. aastal alustas Gutsloff teoloogiaõpinguid Greifswaldi ülikoolis. Seal siirdus ta 1634. aastal Saksamaa tolle aja ühte suuremasse ja mainekamasse luterlikku ülikooli, Leipzigi ülikooli, kust on arvatavasti pärit ka tema head keelealased teadmised. Kas ta enne Eestisse tulekut veel mõnes ülikoolis on õppinud, pole praegu teada. (Tering 1979: 26–27)

1639. aastal immatrikuleeriti Johannes Gutsloff Tartu ülikooli usuteaduskonna üliõpilaseks. Kuna tema nime ei ole nende 80 hulgas, kes 1640. aastal riigistipendiumi said ja mis eeldas õppetööst osavõttu, on avaldatud arvamust, et Tartu ülikool oli Gutsloffile vaid ajutiseks tugipunktiks uute oludega kohanemisel ja et ta tegelikult õppetööst osa ei võtnudki. 1640. aasta augustis disputeeris ta professor Andreas Virginiuse eesistumisel kui *SS. Theologiae Studiosus*. Kuid ka see tituleering ei tõesta, et ta oli üliõpilane, kuna sellel tiitlil on veel teinegi tähendus: äsja ametisse asunud, kuid veel ordineerimata pastor. On võimalik, et tegelikult töötas ta aastail 1639–1641 Tartus või selle ümbruses koduõpetaja või abipastorina. Kindel on aga see, et ta mingil moel oli ülikooliga seotud ja võis osa võtta ka loengutest. (Tering 1979: 27–28)

Tartusse tulles leidis Gutsloff eest ka vanu tuttavaid, kellega ta oli kokku puutunud Saksamaal õppides. Sellised olid näiteks Tartu ülikooli juura ja retoorika professor Laurentius Ludenius, kes 1632. aastal oli ametis olnud Greifswaldi ülikooli filosoofiateaduskonna dekaanina, ning Nõo pastor ja usuteaduskonna adjunkt Adrian Virginius, kes asus Greifswaldi õppima Gutsloffist pool aastat hiljem. Et nad omavahel

suhtlesid, näitab kas või see, et kumbki neist on ühe pühendusluuletuse autor Gutsloff meteoroloogia alases töös “Kurzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandta” (1644). Selles uurimuses käsitleb ta eestlaste ebausukombeid ning siin leidub ka üks eestikeelne piksepalve, mis võib olla hoopiski germaani päritolu. Nimelt on J. Ruus leidnud ja avaldanud 1914. aastal eestikeelsega peaaegu sõna-sõnalt kattuva saksakeelse piksepalve (Ruus 1914: 18).

Lahkuminevaid andmeid on selle kohta, millal Gutsloff asus Urvastesse. Tõenäoliselt jääb see ajavahemikku 1640–1641. Kindlad andmed on selle kohta, et enne lihavõttepühi 1641. aastal on ta juba Urvastes jutlusi pidanud. Lahtiseks jääb, kas ta tuli Urvastesse alles pärast eelmise pastori Matthias Haberi surma 1641. aasta kevadel või oli ta juba enne seda ametis abipastorina. Ametlik kutse asuda Urvaste pastoriks on dateeritud 18. juuniga 1641 ning lõplikult konfirmeeriti ta ametisse 1642. aasta algul või suvel. (Tering 1979: 28–29)

Urvaste pastorina suhtles Gutsloff tõenäoliselt tihedasti talupoegadega, millest annavad tunnistust nii tema hea keeleoskus kui ka piksepalve üleskirjutus raamatus „Kurzer Bericht...”. Samas on tal olnud probleeme Urvaste kiriku eestseisusega, kes ei soovinud teda aidata majanduslikes küsimustes. (Lepajõe 1998: 303)

1942. aastal abiellus Gutsloff Matthias Haberi tütre Annaga (tol ajal oli tavaline, et uus pastor abiellus oma eelkäija lese või tütreaga) ning 1647. aastal ostis ta oma ämmalt Tartus Rüütli tänaval asuva maja, mis sai talle peatuspaigaks Tartu-reisidel. See tähendas, et Gutsloff ei katkestanud sidemeid ka ülikooli ja vanade tuttavatega. Ülikooli trükikojas trükiti mõlemad Gutsloffi teosed (“Kurzer Bericht...” ja “Observationes”), mis on üsna haruldane, kuna kokku trükiti seal väljaspool ülikooli seisvate isikute töid alla kümne (Tering 1979: 29) ning “Observationes” oli ka ainus mahukamalt eesti keelt sisaldanud teos, mis on Rootsi ajal Tartu ülikooli trükikojas trükitud (EKA: 136), kuigi selle omanik korduvalt taotles õigust trükkida eestikeelseid raamatuid (Piirimäe 1982: 457).

Gutsloffil oli kavatsus terve Piibel tartu keelde tõlkida. 1648. aasta kevadeks oli ta jõudnud tõlkida kaks esimest Moosese raamatut. Samal kevadel palus ta riigi abi raamatu tõlkimise ja kirjastamise kulude katteks, kuid sai eitava vastuse. Sellest hoolimata jätkas ta tõlkimist. Kahjuks pole teada, kui kaugele ta tõlkimisega jõudis. Praeguseni on säilinud

ainult üks osa käsikirjast, mis ulatub kuni Kuningate esimese raamatu 1. peatükini. Seda käsikirja säilitatakse kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas. 1817. aastast on pärit teade, et veel 19. sajandi algul oli Vana Testamendi tõlge säilinud prohvet Jeremia raamatuni, kuid siamaani seda leitud pole. Eriti tähelepanuväärseks teeb Gutslaffi tõlke see, et algmaterjalina kasutas ta heebrea- ja arameakeelset Piiblit, mitte M. Lutheri saksakeelset tõlget. Abivahendina võis ta seda aga tarvitada küll. (Tering 1979: 30)

1656. aastal alanud Vene sissetungi eest põgenes Gutslaff Tallinna. Vana Testamendi tõlke käsikiri oli tal kaasas ning ta tutvustas seda piiskop Joachim Jheringile, kes oli väga huvitatud eestikeelsete piibliraamatute väljaandmisest, kuid aadli vastuseisu ning riigi toetuse puudumise tõttu polnud suutnud muud, kui anda välja Stahli käsi- ja koduraamatu kordustrukk, millele oli lisatud lauluraamat – esimene, kus olid riimitud kirikulaulud. Piiskop tegi Gutslaffile ning Kullamaa õpetajale Heinrich Gösekenile ettepaneku esialgu Uus Testament mõlemasse kohalikku keelde tõlkida. Kahjuks jäi Gutslaffil see töö pooleli, kuna nii tema kui ka J. Jhering surid 1657. aastal katku. (Paul 1999: 308–309)

1. 3. “Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”

1648. aastal ilmus *Academia Gustaviana* trükikojas Johannes Gutslaffi grammatikaõpik täispealkirjaga “ΣΥΝ ΘΕΩ OBSERVATIONES GRAMMATICÆ circa linguam ESTHONICAM. Judicia tentandi & experiendi caufā in lucem editæ à JOHANNE Gutslaff/ Paftore zu Vrbs. Dorpati Livonorum Excudebat JOHANNES Vogel/ Acad. Typogr. Anno MDCXLVIII (GRAMMATILISI VAATLUSI EESTI keelest. Otsustused uurimiseks ja tundmaõppimiseks välja andnud JOHANNES Gutslaff/ Urvaste pastor. Tartus Liivimaal trükkinud JOHANNES Vogel/ Akadeemia trükikojas aastal MDCXLVIII.” Grammatika ainsat teadaolevat säilinud eksemplari hoitakse Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus. Szilard Tóth (2001: 242) väidab, et TÜ ajaloo külalislektor Jürgen Beyer on Baieri riigiraamatukogust leidnud ka raamatu teise eksemplari.

Teos ei ole säilinud tervikuna, puudu on oletatavasti kuni 16 lehekülge raamatu lõpust. Viimane säilinud lehekülg on sõnastikuosast ja see lõpeb sõnaga *wieden*.

Uustrükkidena on grammatika avaldatud Harald Haarmanni ja Anna-Liisa Värri Haarmanni toimetatud sarja "Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts" esimeses köites 1976. aastal (samas köites ilmus ka Stahl'i grammatika) ning sissejuhatuses mainitud juubeliväljaandes 1998. aastal.

Marju Lepajõe (1999: 370) on Gutsloff'i grammatika kohta tunnustavalt öelnud, et see on „esimene eesti keele grammatika süstemaatiline ülevaade, omas ajas täismahus akadeemiline traktaat, millele lisandub mahukas sõnastik”.

17. sajand oli keeleõpetuse jaoks üldse väga viljakas: ainuüksi selle sajandi esimesest poolest on teada vähemalt sada grammatikat erinevate rahvaste jaoks (sh näiteks türgi, jaapani, malai ja indiaani keeltele). Selline tormiline keeleõpikute koostamine oli seotud aktiivse misjoniliikumisega (sh ka katoliikliku misjoniga), seepärast on kasutusele võetud termin „misjonilingvistika“. (Lepajõe 1999: 374) Olgu siinkohal välja toodud tunnused, mis iseloomustavad misjonilingvistikat ning mis mõjutasid ka Gutsloff'i tegevust ning otsustusi:

- 1) misjonäride lähtekoht oli jumalasõna kuulutamine kogu maailmale, kõigile rahvastele;
- 2) misjonärid pidid tegutsema enda jaoks vaenulikes oludes, võõra rahva hulgas, kelle mõtteviis ja kombesid olid teistsugused;
- 3) keelt õpiti suheldes kohalike elanikega, lähemaks eesmärgiks grammatika koostamine ja kaugemaks Piibli tõlkimine;
- 4) õpitavat keelt püüti suruda ladina grammatika struktuuri, kuna tolle aja arusaamise järgi peegeldas ladina keel loogika seaduspärasusi ning tundmatut püüti selgitada tuntu abil;
- 5) grammatikate koostamisel järgiti pedagoogilise eesmärgipärasuse printsiipi: grammatika pidi olema lihtne ja ühemõtteline ning eriarvamused võidi esitada kommentaarides. (Salmon 1979: 321–349; viidatud Lepajõe 1999: 375–376 järgi)

Teos koosneb tiitellehest, dedikatsioonist, vaimulikust sissejuhatausest, eessõnast lugejale, grammatikaosast ja saksa-eesti sõnastikust.

Dedikatsioon on selle aja kombe kohaselt pühendatud kõigile tähtsamatele kohalikele härradele, kellest sõltuti või kellelt võis mingisugust kasu loota.

Vaimlikus sissejuhatauses palub Gutsloff pühenduses mainitud härrade soosingut ja ka abi oma edaspidisele tööle (nimelt mainib ta siin oma kavatsust kogu Piibel eesti keelde tõlkida; esmalt ta tahab tõlkida küll ühe proovi Moosese 1. raamatust). Samuti selgitab ta, miks ta pidas vajalikuks lõunaeestikeelse grammatika välja anda: “Kuna ma nüüd midagi meelsamini ei soovi ega näe, kui et siinse kandi vaene talupojarahvas, ja et just meie eestlased, kes veel siamaani olid suures pimeduses, saaksid viljakandvalt armsa Jumala ... juurde juhata tud, siis oleksin ma küll valmis oma väheseid võimalusi siin meeledli rakendama ja tarvitama, et meie eesti keeles näeks ilma valgust Pühakiri ja muu, mis selsamal lihtsal viisil nende inimeste õpetamiseks kasulik oleks.” (Gutsloff 1998: 28)

Eessõnas lugejale ütleb Gutsloff, et tema grammatika ei ole eesti keele struktuuri täielik esitus, vaid sisaldab endas ainult algteadmisi. Siin ta selgitab ka uuendusi, mida ta grammatikas kasutab. Neist võiks mainida järgmisi:

- 1) heebrea keele eeskujul rektiivi käände sissetoomine aluskäändena (tänapäeval genitiiv);
- 2) vokatiivi ja *st*-lõpulise ablatiivi kõrvalejätmine;
- 3) tüvevokaali mõiste sissetoomine.

Lisaks sellele märgib ta, et kui raamat poleks juba trükitud, parandaks ta mõndagi veel, näiteks heidaks eesti keele tähtede seast välja *f*-tähe või kasutaks pikkade vokaalide märkimiseks kreeka keele trükimärke, kui tava ei takistaks tal seda teha.

Grammatika koosneb neljast osast: ortograafia, prosoodia, etümoloogia (tänapäevases terminoloogias morfoloogia) ja süntaks. Järgnevalt tuuakse iga osa kohta välja huvipakkuvad jooned.

Ortograafia peatükis väidab Gutsloff, et eesti tähed on kujult, arvult ja väärtuselt saksa tähtedega samased. Vokaalidel leiab ta olevat kolmesuguse väärtuse: pikk, tavaline ja peenendatud. Sellisest formuleeringust järel das Harald Haarmann (1976, viidatud Tóth

2001: 247 järgi), et Gutsloff märkas eesti keeles kolme vältte olemasolu. Tegelikult pidas ta peenendatud vokaalide all silmas eesvokaale (Tóth 2001: 247).

Pikka vokaali soovitas Gutsloff kirjas märkida kas tsirkumfleksiga (*ko/˘lma*, *ka/˘rn*) või akuudiga (*hö/˘rma*), peenendatud vokaali kahe punktiga tähe kohal (*pässa*, *köllane*) ja tavaline vokaal pidi jääma ilma tähistuseta. Samuti hoiatab ta, et sõnade lõpus ei hääldataks *j*-tähe asemel *i*-d (*kotj*, *panj*). See tähendab, et ta on märganud Võru murdele omast palatalisatsiooni. (Gutsloff 1998: 37–43)

Prosoodia peatükis märgib Gutsloff, et eesti aktsendid on akuut ja tsirkumfleks ning et rõhk on eesti keeles alati esimesel silbil. (Gutsloff 1998: 45)

Etümolooogia peatükis vaatleb ta üheksat sõnaliiki: artiklit (*ütz*, *Se*), noomenit (substantiiv ja adjektiiv), pronoomenit (*Minna*, *Sinna*, *Temma*, *To~*, *Se*), verbi, partitsiipi (*-wa*, *-nu*, *-nut*), adverbi (*sähl* 'seal', *nühd* 'nüüd', *ützkörd* 'üks kord', *hähste* 'hästi', *ni om* 'nii see on', *erra* 'ära', *kohe* 'kuhu' jne), prepositsiooni (tähelised: *e*, *ll*, *lt*, *n*, *t*, *st* jne ja sõnalised: *Mann* 'juures', *ilma*, *wasto* 'vastu'), konjunktsiooni (*ninck*, *ka*, *Ächk*, *wöi*, *Eth küll* 'olgugi, et', *Seperrast* 'seega' jne), interjektsiooni (*häi*, *O imme* 'oh imet' jne). (Gutsloff 1998: 45–183)

Nagu eespool on juba mainitud, võttis Gutsloff kasutusele käände, mille ta nimetas heebrea keele eeskujul rektiiviks (heebrea *regimen*). Võttes selle aluskäändeks ja liites sellele mitmesuguseid lõppe (*-n*, *-tte*, *-st*, *-ll*, *-lt* jne), jõudis ta lähedale tänapäevasele käanamissüsteemile (Alvre 1999: 151). Gutsloff tõi grammatikasse sisse ka tüvevokaali mõiste, mille all peab ta laiemalt silmas sõna lõppvokaali. (Lepajõe 1998: 283) Kajuks ei ole tal selle määramine alati õigesti välja tulnud, näiteks on sõnastikus vale tüvevokaaliga sõnad *Kannap* (*e*), *Kepp* (*e*), *Korw* (*e*), *Kurck* (*e*) jne.

Nimisõnatuletus on ladina keele eeskujul jaotatud järgmiselt: patronüümika, possessiivid, rahvanimed, deminutiivid, denominatiivid ja verbaalid. Eesti keele seisukohalt saab tuletusliidetena käsitleda vastavalt meessugu ja naissugu märkivaid *linne*- ja *ick*-liiteid (*Wennelinne* ja *Wennick*; *Saxelinne* ja *Saxick* jne); deminutiivseid *kene*- ja *lick*-liiteid (*Latzikenne*, *Linnokenne*; *Kabbalick* 'köieke, nõör'); isiku tegevusala, seisundit või olemistingimusi märkivat *nik*-liidet (*Püsseneck* 'laskur, kütt'; *Koddoneck* 'kodanik');

Moiseneck 'mõisnik'); ainet või materjali märkivat omadussõnaliidet *-ne* (*kullane, hõbbene*); hingeseisundit või kombeid märkivaid omadussõnaliiteid *-ne* (*wihane, heckelinne* 'äkiline'), *-lick* (*hiljalick* 'aeglane'), *-linne* (*armolinne* 'armulik, lahke'); tegevust märkivat *mine*-liidet (*Oppeminne*); olukorda märkivat *us*-liidet (*Oppusse* 'õpetus', *külwusse* 'külv'); tegemist märkivat *k*-liidet (*Söke* 'söök', *Joke* 'jook'); isikut märkivat *ja*-liidet (*kirjotaja, oppeja* 'õpetaja'); vahendit märkiv deverbaal (*Saddam* 'hiirelõks', *Ettepannem* 'tõke') ja pidulikke sündmusi märkiv *jatse*-liide (*Risjatze, Sündjatze* 'katsikud').

Väga põhjalik on Gutsflaffil verbide käsitus. Eraldi on vaatluse all geenus, isik, arv, aeg, kõneviis, tegumood, konjugatsioon, speetsies ja figuur. Kõikides võimalikes vormides on pööratud verbid *Ollema* 'olema', *Sa/^ma* 'saama' ja *Pessema* 'peksma'.

Pööramise juures on ta liialt järginud eeskujusid ja konstrueerinud ka selliseid vorme, mida tõenäoliselt eesti keeles pole kunagi olnud. Näiteks vormid *Wõissi minna pissetut sa/^ma* 'oh, et mind pekstaks' või siis tulevikuvorm *Mina sa/^ pissetut sa/^ma* 'ma saan tulevikus peksa'. Veel on verbi juures huvitav see, et konditsionaali näidete juures on tal paar arhailist *ne*-tunnuselise potentsiaali: *Kas tulnes* 'kas ta ehk tuleb?', *Kas olnes* 'kas ta ehk oleks'. (Peebo 1995: 152)

Verbituletuse seisukohalt on ta märkinud kausatiivsust näitavat *t-* (*ta*)-liidet (*Söhtma, lõppetama, pallatama* 'põletama') ja frekventiivsust näitavat *-el* (*elle*)-liidet (*Söhtelma* 'sageli söötma', *Wihastellema* 'vihastama').

Adverbide peatükis jagab Gutsflaff adverbid 24 alaliigiks (kohaadverbid, ajaadverbid, arvuadverbid, kvaliteediadverbid, tõendavad adverbid jne). (Gutsflaff 1998: 171–179) Adverbiliidetest on Gutsflaff maininud *lt-* ja *st-*liidet (*armolickult; kurjast* 'halvasti', *hähste* 'hästi')

Süntaksi peatükk on jagatud 5 osaks. Need on artikli süntaks, noomeni süntaks, pronoomeni süntaks, verbi süntaks ja prepositsioonide süntaks. Siin opereerib ta reeglitega.

Esimene artikli süntaksi (kokku 5 reeglit) reegel ütleb: "1. On vale panna asjade nimetustes sõna ette eesti artikkel *ütz*. Ütleb ju meie eestlane pigem: ...*Wötta Rammato, Weitze...*, kui *wötta ütte Rammato, ütte Weitze* ... 2. Mistahes kohas määratluse märkimisel

ei kasuta eestlased artiklit *se*, nt ütleb eestlane: *asta Tarre, minne Kirko, minne Mötza, minne Mäjel*. Ei ütle *asta se Tarre, minne se kirko jne.*” (Gutslaff 1998: 185–189)

Noomeni süntaksi (6 reeglit) juures võtab ta kasutusele mõiste *reditiiv*, mille all ta mõtleb vastuse käänat ja mille kohta ta ütleb, et see peab vastama küsimuse käändele: *Kenne 'kelle' om se Hobbene? Isanda Hobbene*. (Gutslaff 1998: 189–193)

Pronoomeni süntaks (üks reegel) ütleb, et possessiivpronoomenid *minu, sinu, tema, meie, teie, nende, oma* ja *ise* ei ühildu substantiiviga: *Minnu omma Weljelle taha minna se anda* '(minu) oma vennale annan selle', *Minnu omma Hobbesi/'d olle minna wõtnut* 'olen võtnud minu oma hobused'. (Gutslaff 1998: 193–195)

Verbi süntaks (10 reeglit) keskendub reksioonidele. Näiteks märgib Gutslaff reeglis 3, et verbid *oppe* 'õpetan', *kessu* 'käsin', *kita* 'kiidan', *tenna* 'tänan' nõuavad akusatiivi, nagu: *Se Issand om minno ninda kesknu* 'Jumal on mind nii käskinud'. (Gutslaff 1998: 195–201)

Prepositsioonide süntaks (5 reeglit) käsitleb sõnaliste ja täheliste prepositsioonide erinevat tähendust ja sõnaliste prepositsioonide paigutust (kas põhisõna ees või järel). (Gutslaff 1998: 201–205)

“Observationes’i” teise osa moodustab *Nomenclator Germanico-Esthonicus* (saksa-eesti sõnastik), mis sisaldab 1714 saksa sõnaartiklit. Seda on võrreldud Heinrich Stahli “Anführung zu der Estnischen Sprach” (1637) sõnastikuga ning see võrdlus näitab, et sõnu, mille saksa artikkelsõna ja selle eesti vaste on mõlemas samad, on ainult 25%. Morfoloogiliste ja foneetiliste erisustega lekseeme on 23,1%, samale saksa sõnale täiesti erinevaid vasteid on Gutslaffil 11,9% ja täiesti erinevad artiklid moodustavad 40% sõnastiku kogumahust. (Lepajõe 1998: 311)

Võib öelda, et Gutslaffi grammatika oli oma aja kohta küllalt põhjalik ja selle autor on olnud põhjalike keealaste teadmiste ja hea keelevaistuga. Arnold Kase (1970: 62) arvates oli see parem ja eestipärasem nii varem ilmunud Stahli keeleõpetusest kui isegi kümme aastat hiljem ilmunud Heinrich Gösekeni grammatikast. Küll aga jäi Gutslaffil vist puudu enesekindlusest, kuna ta ka ise ei rakendanud kõiki oma uuendusi ja ettepanekuid. Küllap see on seletatav Stahli ja Rossihniuse autoriteediga kaasaegses kirjakeeles (Kask 1970: 62).

1. 4. Lõunaeestilised jooned grammatikas ja sõnastikus

Kui Johannes Gutsloff ütleb oma grammatika eessõnas, et tema eesmärgiks on tutvustada oma kodukoha murrakut, pole päris selge, kas ta mõtleb selle all Urvaste murrakut või Tartu murrakut, sest pisut hiljem on ta maininud "meie Tartu dialekti" (34). Igatahes on ta Hella Keema andmetel võruperast Urvaste murrakut nii grammatikas kui ka sõnastikus võrdlemisi harva kasutanud ning põhiline grammatika näitematerjal pärineb hoopis Tartu murdest. Lõuna-Eesti murrete spetsialist Keem nendib, et grammatika ei paista silma hea Tartu murde tundmisega, küll aga on tähelepanuväärne Gutsloffi terav kuulmine ja püüdlikkus kõiki keelelisi probleeme omal jõul lahendada. (Keem 1998: 317) See aga ei saanud eesti keelt võõrkeelena tundval inimesel kerge olla ning seepärast võisidki tulemuseks olla ka mõned eesti keelele võõrad vormid.

Sõnavara uurides on Keem teinud järelduse, et põhiliselt on tegemist üsna vanapäraste Tartu murde sõnadega, kuid leidub ka Urvaste murdesõnu: *hemme* (*hämm* 'märg'), *Hermleine* (*härmläne* 'ämblik'), *Hähhene* (*hähñ* 'rähn'), *Mehinne* (*mehine* 'mesilane'), *Nulck* (*nulk* 'nurk'), *Padia* (*padi* 'paks') jne. Arvestama peab sedagi, et Võru murdes (kuhu kuulub ka Urvaste murrak) on kasutusel kogu Tartu murde vanapärane sõnavara, ainult arhailisemal kujul. Esineb sõnu, mis on küll lõunaeestilised, kuid moonutatult kirja pandud, näit *Kerp* (pro *kärbläne* 'kärbes'), *köddermä* (pro *ketrama*), *Kölp* (pro *kelp*). Samuti leidub ka põhjaeestilisi sõnu, kuid suhteliselt vähe, näit *algma*, *kitkuma*, *Maddo* 'madu', *Nugga* 'nuga', *Nurck* 'nurk' jne. (Keem 1998: 331–332)

Gutsloff on tähele pannud lõunaeestilist palatalisatsiooni, mida ta soovitas märkida *j*-tähega sõna lõpus: *Kotj*, *panj*, *olj* (43). Siinkohal on huvitav märkida, et sõnastikus on Gutsloff samad sõnad andnud *i*-lõpuliselt: *Koti*, *Panni*. Seega märgib Gutsloff palatalisatsiooni kahel erineval viisil: *j*-ga märgib ta sõna transkriptsiooni ja *i*-ga ortograafiat. Selline vahetegemine andis Szilárd Tóth'ile põhjuse väita, et Gutsloffi võib pidada tänapäevase traditsiooni, mis teeb vahet tähtedel ja häälikutel, eelkäijaks. (Tóth 2001: 249)

Gutslaff on märganud ka seda, et lõunaeesti keeles puudub mitmuse nominatiivi, tegusõna 3. pöörde ja *nud*-kesksõna lõpul *-t* (*nee Kalla* 'need kalad', *nemmasa* 'nemad saavad', *sa/nu* 'saanud'). Kuid *tud*-kesksõna ja imperatiivi mitmuse 2. ning 3. pöörde on tal ikkagi *t*-lõpulised (*pessetut* 'pekstud', *sa/ket* 'saage', *sa/kut* 'saagu'), arvatavasti Rossihniuse mõjul. (Keem 1998: 321)

Saksa tähega *β* märkis Gutslaff vokaalile eelnevat *s*-i, mis on eesti keeles tugevam kui saksa keeles (*βil* 'siil', *βiwk* 'siug', *βissas* 'ööbik') (Keem 1998: 318).

Aino Valmet on uurinud üksikasjalikult noomeni mitmusevorme Gutslaffi grammatikas ja ta teeb järelduse, et kolmesilbiliste tüvede ja pronoomenite rahvakeelepäraste pluuralivormide moodustamisega on Gutslaff hästi hakkama saanud, kuid eksimusi tuleb ette just kahesilbilistes tüvedes. Gutslaffi reeglite järgi moodustati pluurali rektiiv pluurali nominatiivist, kusjuures tüvevokaal *a* muutus *i*-ks ja sellele lisati silp *-de*. Nii moodustatud vormid nagu *Jummali/de* 'jumalate', *Acknide*, *Sullasi/de* võivad küll peegeldada vana rahvakeelt (sellised vormid olid artikli kirjutamise aegu juba kadumas, aga varasemas Urvaste keelepruugis olevat neid leidunud), kuid samade reeglite järgi konstrueeritud kahesilbiliste noomenite pluuralivormid, nagu *Pennide*, *Mäjide*, *Neutziküde*, on Valmeti arvates rahvakeelsetest vormidest väga kaugel. (Valmet 1984: 53)

Gutslaff on märganud ja esitanud grammatikas rööpvorme eri murretest, milles Tóth näeb Gutslaffi taotlust ühtlustada keelekasutust ja sünteesida erinevaid keelevorme. Nii näiteks on ta esitanud sõnadele *Höbbe* ja *Sögge* kaks rektiivi varianti: *Höbbe* ja *Sögge* ning *Höbbeda* ja *Söggeda*, millest esimene pärineb Tartu ja teine Urvaste murrakust. (Keem 1998: 322; Tóth 2001: 250)

Hella Keem on arvamusel, et Gutslaff on mõnigi kord keele kirjeldamisel eksinud ning esitanud oma grammatikas vorme, mida tegelikult Lõuna-Eesti murretes pole esinenud. Sellisteks vormideks peab Keem *ke*-liitelisi deverbaale *Joke* 'jook', *Söke* 'söök', *Löke* 'lööök', *Kewke* 'käik'; vorme *Oppusse* 'õpetus', *Külvusse* 'külv'; *us*-sufiksiga substantiive *Maitzuz* 'maik, magu', *Haisus* 'hais', *Opplus* 'osamine'; *m*-lõpulisi deverbaale (*Saddam*, *Ettepannem*, *Wallam*); *line*- ja *ik*-liitelisi rahvanimesid (*Wennelinne*, *Wennik*, *Saxick*) jne. (Keem 1998: 320–326)

Paul Alvre on jällegi osutanud, et Wiedemanni sõnaraamatuski leiduvad märksõnad *rõt'sik* 'halbdeutsches Weib' ja *weñnik* 'Russin', mis räägib selle kasuks, et sellised vormid on rahvakeeles siiski eksisteerinud. Arvatavasti ei ole Wiedemann Gutsloff'i grammatikat alusmaterjalina kasutanud (lühend *Gutsl.*, mida Wiedemann kasutab, viitab tõenäolisemalt Johannes Gutsloff'i lapselapsele Eberhard Gutsleff juuniorile (1700–1749), kes 1732. aastal redigeeris ja andis välja A.Thor Helle grammatika), sellele viitab ka asjaolu, et sõnale *rõt'sik* on nad andnud erineva tähenduse: Gutsloff 'rootslanna', Wiedemann aga 'poolsakslanna'. (Alvre 1999: 155) Lisaks on Oskar Kallas (1894: 30–31) veel 19. sajandi lõpus Lutsi murrakust üles kirjutanud sõnad *Vinik* 'Vene naesterahvas' ja *Lät'ik* 'Läti naesterahvas', mis samuti toetab arvamust taoliste vormide rahvakeelsuse kohta.

See poleemikagi näitab, kuivõrd keeruline on tänapäeval hinnata ligi nelisada aastat tagasi räägitud keelt ning lõplikku tõde on peaaegu võimatu kindlaks teha kas või seetõttu, et keel ei saa püsida sajandeid muutumatuna. Mis praegustes murretes (keeles) olematu, võis 350 aastat tagasi olemas olla; või mis praegustes murretes (keeles) olemas, ei pruukinud seal olla varem. Lisaks veel kirjakeele traditsiooni ülimalt noorus, mitte-eestlastest kirjamehed jne.

Ehkki mingil määral Põhja-Eesti murrete jooni nii grammatikas kui ka sõnastikus esineb, võib siiski tõdeda, et enamjaolt on Gutsloff'il siiski õnnestunud edasi anda just Lõuna-Eesti keelele omast. Jääb üle ainult nõustuda Szilárd Tóth'i arvamusega: "Muidugi võis sakslasest grammatik teatud nähtuste tõlgendamisel eksida (seda mitte ainult sellepärast, et ta eesti keelt emakeelena ei vullanud, vaid seepärast, et lõunaeesti keelt ei olnud enne teda kunagi kirjeldatud), kuid tema üldine arusaam (lõuna)eesti keelest paistab olevat õige." (Tóth 2001: 252)

2. J. Gutsloffi sõnastiku tutvustus

2.1. Sõnastiku ülesehitus

Sõnastik oli toleaeegses grammatikatraditsioonis keeleõpiku kohustuslik koostisosa (Rätsep 1987: 712), ja see ei puudu ka Gutsloffil. NOMENCLATOR Germanico-Estthonicuse säilinud osa koosneb 41 leheküljest, mis on (viimane lehekülj välja arvatud) küllaltki heas seisukorras, nii et loetamatuks jäi paar tervet sõna ning üksikud tähed. Neid asendavad ümberpööratud sõnastikus küsimärgid.

Üldjuhul on eesti vasteks sõnastikus käandsõna ainsuse nominatiivi vorm ning pöörsõna *ma*-infinitiivi vorm. Mitmuse nominatiiv on eesti vasteks tähenduslikult mitmuslikel sõnadel, näit *möllembat* 'mõlemad', *ke/re* 'käärid', *Linnassi/t* 'linnased'. Pöörsõnadel esineb *tud*- partitsiibi vorm (*kützetud*), *mata*- vormi (*küzmata*, *peljematta* 'kartmata'), adjektiivil komparatiivi vorm (*lähemb* 'lähem'), pronoomenil inessiivi vorm (*endas* 'rase').

Sõnastik on üles ehitatud alfabeetiliselt, harva esineb ka kõrvalekaldeid, mis on enamasti tingitud n-õ märksõnapesade olemasolust (näiteks märksõnale *Braun kerp/e/* järgneb märksõna *Violenbraun sinnine*) ning võimalikest üksikutest eksimumestest (trükivigadest). Käsitsi kirjutamisel pole ju lihtne mõnda kogemata vahelejäanud sõna tema õigesse kohta tagasi saada.

Saksa märksõnad algavad tähtedega **A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, V ja W** (siin sõnastik lõpeb), kusjuures *i*- ja *j*-ga algavad sõnad on antud koos *J*-tähe all ning *u*- ja *v*-tähega algavad sõnad *V*-tähe all. Silma jäi, et mõned tänapäeva saksa keeles *i*-ga algavad sõnad algavad Gutsloffil *j*-ga (*Jlch* – *Ilk* 'tuhkur'; *Jmme* – *Imme* 'mesilane') ning suur *U* ja suur *V* tähistati ühe märgiga, väikeste tähtede märgid küll

erinesid, kuid nende varieeruvus ei vasta samuti tänapäeva keelele (*nt vnlängst pro unlängst*).

Gutslaffi eesti vasted algavad tähtedega **A, B, C, D, E, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, R, S, Z, T, U** (*Unnu Issa*), **W, V** (*Vina, vnnetamma erra*), **Ä, Ö, Ü**. Väga vähe sõnu algas ootuspäraselt *B*-tähega (*Banni pannema* 'kirikuvande alla panema', *Bicken* 'peeker', *Bo/`di* 'pood'), *C*-tähega (*Carman* 'tasku'), *D*-tähega (*Di/`ck* 'tiik', *duncel* 'tungal') ja *G*-tähega (*gerrisema* 'krigisema'). Kui esimese kolme sõna puhul võib nõrga klusiili kasutamise põhjuseks olla saksa sõna eeskuju (*verbannen, Becken, Bude*), siis ülejäänute puhul ei paista mingit põhjendust olevat. Stahlil (siin ja edaspidi on ajuti võrdlusmaterjalina kasutatud Kristel Kikase (2002) magistritöös "Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*?" esitatud materjali) ei alga ükski eesti vaste *B*-, *C*- ega *D*-tähega, küll aga *G*- (*gekistus* 'narrus, nali; rumalus', *gekk* 'narr, kekk', *günnima* 'soovima; lubama') ja *F*-tähega (*fork* 'hark, hang, vigel').

Kokku õnnestus sõnastikust välja lugeda 1714 saksa sõnartiklit, loetamatuks jäi paar üksikut sõnartiklit sõnastiku viimasel säilinud leheküljel, mis on teiste lehekülgedega võrreldes hoopis halvemas seisukorras.

Tavaline sõnartikkel koosneb Gutslaffil saksa märksõnast ja eesti vastest sellele lehren *oppema*

Ligi 700 korral sisaldab sõnartikkel grammatilist infot (tüvevokaal, sõnaliik jne):

Kalb *Wassick/ o*

Arm/ *Subst. Kessiwars/*

Arm *Adject Waine*

ja 230 korral ladinakeelset vastet:

jagen *venari pühdma*

Mahn *papaver Maggun/a*

Enamasti on ühele saksa sõnale antud üks eesti vaste:

Mehl *Jahho*

Meinen *tundma/e*

Umbes 110 korral on Gutsloff ühele saksa sõnale andnud kaks eesti vastet ja 15 korral kolm eesti vastet. Tavaliselt on need üksteisest eraldatud kaldkriipsuga:

Seuche wigga/hedda

fallen lambama/langma/e/saddama

või ladina sõnaga *Item*:

samlen koggo pannema

Item koggo wõtma

Item koggo korjama

698 korral on Gutsloff pidanud vajalikuks mitmesuguse grammatilise informatsiooni lisamise. Millist tüüpi materjali on lisatud, seda järgnevalt näidataksegi.

Tüvevokaal on lisatud 655 sõnale, neist

256 korral *a* (*abikaasa, andma, kasin, katma, leib, silm, sõitma*)

247 korral *e* (*ahastus, haige, hani, kõnelema, koor, kuulma*)

78 korral *o* (*arm, hommik, laul, noorik, puder, võrk, vaim*)

57 korral *u* (*kaev, kutsuma, maks, patt, puhuma, raamat, usk*)

16 korral *i* (*altar, arst, kelder, leer, ristima, torn, vikat, ohver*)

1 korral *ü* (sisalik).

Sõnaliik on märgitud 13 sõnale, neist

5 korral *Subst* (substantiiv – *käsivars, meelehea, mulk, roojus, sugu*)

5 korral *Adj* (adjektiiv – *maias, oos ‘õõnes’, painduv, vaene, virk*)

3 korral *Adv* (adverb – *maha, pea ‘varsti’, puhas ‘puhtalt’*).

Rektiivivorm on antud 7 sõnale (*Igga – Ea, Jögge – Jöh, Luwwa – Lo/a, Südda – Söa,*

Südda – Süddame, tiggo – teo ‘teotus’, tiggo – Tö),

sõnale *Warras* ‘varas’ on antud rektiivi lõpp *-ga*.

Saksa sõna *Arth* tähenduste eristamiseks on kasutatud **tähendusvälja** märgendeid *habit* (*Kombe* ‘komme’) ja *artific* (*Werck* ‘värk, käsitöö’).

Verbi geenus (grammatikast ei ole võimalik üheselt välja lugeda, mida see termin tähendab, võib-olla on seotud transitiivsusega (märkus 22, Lepajõe 1998: 284)) on

märgitud 22 korral, neist 13 korral on märkeks *Neut(r)* (neutraalne või sihitu verb – *algma*, *heitma erra* ‘teelt eksima’, *heitma* ‘heituma’, *külmema*, *lahckma* ‘purunema’, *lahckma* ‘lahkuma’, *lappema* ‘lappima’, *löppema*, *weddama* ‘kaaluma’, *haisuma* ‘haisema’, *hellisema*, *hellisema*, *kummisema*). Siia rühma kuulub arvatavasti ka verb *pallema* ‘põlema’, mis on märgitud tähega *N*; üheksal korral on märkeks *Act* (aktiivne või sihiline verb – *hellestama* ‘helistama’, *hellestama*, *hirmutama*, *ka/ˈlma* ‘kaaluma’, *ke/ˈtma*, *külm teggema* ‘külmetama’, *lahetama* ‘lahutama’, *nackama* ‘hakkama’, *haisitama* ‘haisutama’).

Märkust *Nominaliter* on kasutatud ühel korral näitamaks, et tegu on tuletatud nimisõnaga (*puhctas* ‘puhtus’, sks *rein*).

2. 2. Ortograafia

Gutslaffi grammatika ilmumise ajal oli olemas juba teatav kirjakeele traditsioon, mille iseloomulikumaks jooneks oli võõrapärane ja ebaühtlane ortograafia. 17. saj keskel oli eesti keele alal suurimaks autoriteediks Heinrich Stahl, kellelt oli 1637. aastal ilmunud eesti keele grammatika ja kelle keeletarvitust iseloomustab Arnold Kask kui “saksa keelt eesti sõnadega” (Kask 1970: 47).

Ka Gutslaff, vaatmata oma uuenduslikele ideedele, mida ta oma grammatikas esitab, järgib paljuski Stahli eeskju. Nii kasutab ta sõnastikus võõrtähti, pikka vokaali märgib nii tsirkumfleksiga kui ka *h* abil jne.

Järgnevalt iseloomustatakse sõnastikus kasutatud ortograafiat näidete varal.

1. Pikka vokaali märgitakse kas

a) tsirkumfleksiga, nt

Hi/ˈr, *Ho/ˈle*, *jo/ˈma*, *ka/ˈrn*, *Ke/ˈl*, *ki/ˈtma*, *Le/ˈm*, *Lo/ˈm*, *Me/ˈl*, *na/ˈrma*

b) *h*-tähega vokaali järel, nt

ohtma, *Päh*, *Pimepähline* ‘piimapealne’, *pohla* ‘Poola’, *Pähsteline* ‘pääsuke’

c) tsirkumfleks koos *h*-tähega vokaali järel, nt

jo/ˈhszma, *Me/ˈhs*, *No/ˈhlawarb*, *Po/ˈhw* ‘põu’, *So/ˈh*, *we/ˈhl*

d) ühekordse vokaaliga, nt

Müri 'müür', *nisarnane* 'niisarnane', *Norick* 'noorik', *nuskma* 'nuuskama',
päsitama 'peesitama', *Rage* 'raag', *Ramat* 'raamat', *Rasa* 'raas'

2. Kasutatakse võõrtähti *c, z, w, y, ß*, nt

Aick, Ahastusz, achtr, Ahwoneck, Hötzick, Ohaya, ßiwk

3. Lühikesele vokaalile järgneva lühikese konsonandi märkimiseks kasutatakse kahekordset konsonanti, nt

Abbi, allandama, allaste, Emma, Haggo, Issu, Kannap, Karri, Kattel

Erandi moodustavad h-, j- ja w-täht, millistega esineb rohkesti ka ühekordse konsonandiga vorme:

kahare 'kahar', *Kiwi, Suwi, Wiha, awama, paha, puhas, maha, Ahila, Ihu, Maja, ajama, kajema, ojama* 'voolama', *Ajo, Pojand*

4. õ-d on märgitud õ-ga, e-ga, o-ga või ä-ga, nt

Köblas, köllane, köhheta, kölbama, körbama, körv, Löhri, Mötz, heickama, keick, kerp 'kõrb', *leickama, kovverdama, Morsi* 'mõrsja', *Teld* 'töld', *Pärn* 'põrn'

5. Diftongi *u*-list järelolist märgitakse *w*-ga, nt

Auw, Hawd, jöwdma, Lawd, Rawdsepp, sziwck, tews, öw

6. Verbide *le*-liide on asendatud *el*-liitega, nt

Arrotelma 'arutlema', *kaupelma* 'kauplema', *matelma* 'maadlema'

7. Konsonantühendis on *g* asemel tavaliselt *j*, nt

Herje 'härg', *peljama* 'pelgama', *peljamatta* 'pelgamata', *saljama* 'salgama',
tüljastama 'tülgastama'

8. e-lõpulisel diftongis esineb vokaalide vahel *j*-täht, nt
kajema 'kaema', *Kraje* 'krae', *Käjemehs*, *Soje*, *Saje* 'sae'
9. *j*-tähe järel märgitakse lühikest *ä*-d *e*-ga, nt
jemme 'jäme', *Jennis* 'jänes', *Jerv* 'järv', *jettma* 'jätma'
10. sama sõna kirjutatakse erineval moel, nt
kawwal, *kawal* 'kaval', *nilp*, *nilb* 'nilbe', *allaste*, *allast* 'alasti', *All'ew*, *Allaw*
'alev', *Harri*, *Harje* 'hari', *Haina*, *Hain* 'hein', *jo/'sema*, *jo/'hsma* 'jooksma'
11. substantiiv algab saksa keele eeskujul enamasti suure tähega, nt
Hing, *Ihu*, *Kurck*, *Lusti*, *Nastick*, *Odda*, *Puh*, *Sinnip*, *Tarre*, *Tüttar*, *Wiha*
12. *v*-täht on asendatud *w*-ga, välja arvatud 5 sõnas
Jerv 'järv', *Salv* 'kast', *wivva* 'tuuletallaja', *salvama* 'hammustama', *vnetama*
erra 'unustama'

3. J. Gutsloffi sõnastiku alusel koostatud leksika andmestud

3.1. Koostamise metoodika

Töö aluseks on J. Gutsloffi grammatika juurde kuuluv saksa-eesti sõnastik. Esimese allikana on kasutatud 1998. aastal ilmunud uustrükis sisalduvat faksiimilekoopiat, kuid kuna selle kvaliteet on arusaadavatel põhjustel viletsam originaalist, on halvasti loetavad kohad üle kontrollitud Kirjandusmuuseumis asuvast originaaleksemplarist. Siiski jäid mõned kohad loetamatuks ja kuigi paljudel juhtudel oli üsna ilmne, millised tähed puudu on, on need ikkagi asendatud vastava arvu küsimärkidega (*wetz??, poc??en*).

Esimeseks etapiks oli sõnaraamatu materjali sisestamine arvutisse. *Nomenclator* on trükitud gooti kirjas, sisestamisel asendati gooti tähed ladina omadega. *Windows*'i programmi *Excel* kasutades sisestati kogu materjal 6 veergu: Gutsloffi saksa märksõna, selle eesti vaste, grammatiline info, ladina vaste, leheküljenumber ja sõna järjekorranumber sellel. Gutsloffi kirjaviis säilitati täielikult, v.a kahes sõnas, millised Gutsloff on palunud parandada kui trükivead (JGG: 35). Need sõnad on *hallatama* – peab olema *haljastama* (grüenen) ning *Keddarick* – peab olema *Kannarick* (Heidkraut).

Kui sõnaartikkel sisaldas mitit eesti vastet, korrati saksa märksõna vastavalt eesti vastete arvule. Selle tulemusel on ümberpööratud sõnastikus rohkem sõnaartikleid kui originaalis. Sõnastikus oli ka seitse saksa märksõna, millele eestikeelset vastet polnud antudki (*blöde, Geige, Kerne, schwechen, verzagen, Ungeziefer, wieden*). Ka need sisestati sõnastikku ja need võib leida ümberpööratud sõnastiku lõpust.

Kuna analoogne töö Stahl'i saksa-eesti sõnastikust on olemas ja kuna mõlemad kuuluvad vana kirjakeele sõnastike korpusesse, siis tuli teksti sisestamisel järgida samu põhimõtteid. Nii näiteks on sõnastikes esinevad diakriitilised märgid sisestatud kaldkriipsu järel, et

vältida nende kadumaminekut eri arvutiprogrammide kasutamisel. Gutsloff'i sõnastiku diakriitilistest märkidest on peetud vajalikuks säilitada tsirkumflexid, mis märkisid pikka vokaali: Abbika/[^]s, Ru/[^]n, sa/[^]tma, So/[^]lick, Tallome/[^]s, Tro/[^]st, vo/[^]dama.

Kuigi grammatika ortograafiapeatükis ütleb Gutsloff (JGG: 39), et pikalt hääldatavate peenendatud vokaalide peale tuleb panna kaks punkti koos akuudiga, pole sõnastikus ühtegi taoliselt märgitud sõna. Pikk peenendatud vokaal on märgitud kas ühe tähega (*jäma* 'jääma', *löma* 'lööma', *Künal* 'küünal') või *h*-ga vokaali järel (*Lähz* 'lääts', *möhtma* 'möödma', *Kühtz* 'küüs').

Tabelis 1 on näha, milline oli sõnastik pärast andmete sisestamist.

GUTSLAFFI TEKST					
saksa k	eesti k	lad k	grm info	lk	nr
Aal	Angrias			1	1
Aasz	Raip		a	1	2
Abend	Oddanck		u	1	3
aber	enge			1	4
Achell	Ohaya			1	5
Achse	Telg	axis	e	1	6
Achsell	Olk		a	1	7
Acker	Nurm		a	1	8
Adder	Nastick	Vipera		1	9
Allaun	Maria Jäh			1	10
Ader	So~n	Vena	e	1	11
Affe	Pertike			1	12
Ahre	Päh			1	13
alle	keick		e	1	14
alt	wanna			1	15
Altar	Altar		i	1	16
Alter	Igga	aetas	Ea	1	17
Ambosz	Allase			1	18
Ampt	Ammit		i	1	19
ander	töine			1	20

Tabel 1. J. Gutsloff'i saksa-eesti sõnastiku materjal kantuna elektroonilisele kujule.

Järgmiseks pöörati ümber sõnastiku keelesuund, st esikohale toodi eesti keel. Nii saadi eesti-saksa sõnaraamat, mis sisaldab 1931 märksõna, lisaks seitse saksa sõna, millel eesti vaste puudus, ning üks arusaamatuks jäänud vastega eesti sõna.

3.2. Märksõnastamise põhimõtted

Kui eelnev töö lähtus maksimaalse originaaliläheduse printsiibist, siis märksõnastamise käigus tekkis hulgaliselt probleeme, millest igauks nõudis põhimõtteliste otsuste vastuvõtmist. Nii kujunes sellest kõige enam aega võttev ning keerulisem etapp kogu töös. Lisaks originaalilähedusele tuli arvestada sellega, et töö tulemused oleksid kasutatavad ka edaspidi ning sisaldaks võimalikult palju informatsiooni. Järgnevalt tutvustataksegi põhimõtteid, mille alusel märksõnastamine toimus, ning püütakse neid põhjendada.

Põhilisteks abimaterjalideks olid „Saksa-eesti sõnaraamat“ (1995), „Eesti-saksa sõnaraamat“ (1972), „Eesti-saksa sõnaraamat“ (Wiedemann 1973), „Eesti keele mõisteline sõnaraamat“ (Saareste 1958–1963, Saareste 1979), „Väike mudesõnastik I“ (1982), „Väike muresõnastik II“ (1989) ja „Õigekeelsussõnaraamat“ (1999).

Aeg-ajalt tuli pöörduda ka vanemate saksa sõnaraamatute poole, eeskätt vanade saksa sõnade tähenduste leidmiseks. Kasutati Karl Schilleri ja August Lübbeni sõnaraamatut „Mittelniederdeutsches Wörterbuch“ (1875–1881), Friedrich Kluge „Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache“ (1921) ning A. W. Hupeli „Estnische Sprachlehre“ sõnastikku (1780).

Igast *Nomenclator*’is leiduvast eesti vastest sai omaette märksõna. Tavaliselt oli märksõna ühesõnaline:

palju, Assi ‘asi’, Ilm, Jumal, Keiser, Kirst, Mah ‘maa’, Ramm ‘raam’, Sülg.

Ka juhul, kui Gutsclaff on tänapäeval liitsõnana kasutusel oleva sõna lahku kirjutanud (*Löwi Penni, Waine Latz, Te Radda*), on seda käsitletud ühesõnalisena (*lõvipeni, vaenelaps, teerada*). Liitsõnapiir on tähistatud püstkriipsuga (*lõvi|peni*).

Siiski leidub ka sadakond mitmesõnalist eesti vastet, põhiliselt perifrastilised verbid: *ette pannema, koggo korjama, tähelle pannema, wasto wõtma, petma erra*;

ja substantiivifraasid:

kõwwar te 'köver tee', *natzick Leib* 'nätske leib', *werrew Munna* 'munakollane'.

Gutslaffi mitmesõnalistest vastetest on saanud mitmesõnalised märksõnad, neid ei ole osadeks lahutatud, kuna enamik neist osistest eksisteerib niigi iseseisvate märksõnadena.

Stahli *Vocabula* märksõnastamisel võeti aluseks "Õigekeelsussõnaraamat" ning võimalusel viidi märksõnad sellega vastavusse (Kikas 2002: 28). Samamoodi on toimitud ka Gutslaffi *Nomenclator*'iga, kuid Gutslaffi sõnastiku näol on tegemist siiski ka tähtsaima **lõunaeestimurdelise** sõnaraamatuga ja seepärast on peetud otstarbekaks säilitada ja esitada ka võimalikult palju murdelisi sõnakujusid. Pidades silmas tulevasi võimalikke asjasthuvitatuid ning erinevaid lähenemisnurki materjalile (eesti kirjakeele või murdekeele seisukohalt), on peetud otstarbekaks eraldi välja tuua ka „Väikesele murdesõnastikule I–II“ toetuv murdemärksõna.

Paljuski murdematerjali rohkuse tõttu ning mõnel muulgi põhjusel, millest tuleb juttu edaspidi, on olnud vajalik tähendusseletuste lisamine, märksõnadele on lisatud ka sõnaliigi ja sõnamoodustusviisi märgendid. See lisainformatsioon paisutas materjali mahu sedavõrd suureks, et tekkis probleem selle ühele lehele paigutamiseks. Sellepärast ongi otsustatud leksika jagada kahte tabelisse. (vt. Lisa 1 ja Lisa 2)

3.2.1. Tänapäevastatud märksõnadega andmestu

Tabeli esimene lahter sisaldab märksõna tänapäeva kirjakeelele vastaval kujul, st märksõna tänapäevastatud ortograafias, millele võib järgneda tärn, kui sõna tänapäeva keeles ei esine, või või kaks täрни, kui selle tähendus on tänapäeval erinev; vajadusel tähendusseletus; sõnaliigimärgend; sõnamoodustusviisi märgend; Gutslaffi pakutud eesti vaste; grammatiline info selle juurde; Gutslaffi saksa ja ladina vaste ja leheküljenumber, kus märksõna *Nomenclator*'is asub (tabel 2).

Lühendid tabeli päises:

KMS – kirjakeelepärane märksõna

TÄH – tähendusseletus

SL – sõnaliik

SM – sõnamoodustusviisi märgend

G.Ee – Gutsلاffi eesti vaste

G.Gr – Gutsلاffi grammatiline info

G.Sks – Gutsلاffi saksa märksõna

G.Ld – Gutsلاffi ladina vaste

Lk – leheküljenumber

KMS	TÄH	SL	SM	G.Ee	G.Gr	G.Sks	G.Ld	Lk
aba kala	latikas	s	L,L	Habakalla		Bleyer		3
abi		s	L	Abbi		Hülffe		14
abi elu		s	L,L+T	Abbi Ello		Ehestand		6
abi kaasa		s	L,L	Abbika/^s	a	Ehegemahl		6
ader		s	L	Addr	a	Pflug		25
aed		s	L	Aid	a	Garte		9
aeg		s	L	Aick	a	Weile /Zeit/		41
aev*	aevastus	s	L	aiw	a	Niesung /Prust/		24
aeva tegemea*	aevastama	v	M	aiwa teggema		niesen	sternutare	24

Tabel 2. Tänapäevastatud märksõnadega andmestu

Märksõna.

Üldjuhul sai märksõnaks tänapäeva eesti keeles esinev sõnakuju oma põhivormis (noomen ainsuse nominatiivis ja verb *ma*-infinitiivis), aluseks võimaluse korral ÕS 1999. Erandiks on mitmussõnad (*kaltsad* 'püksid', *käärid*, *linnased*, *mõlemad*, *ristjatsed*, *saajad* 'pulmad'), verbide infiniitvormid adjektiivis funktsioonis (*kütsetud* 'küps, küpsetatud', *kütsmata* 'toores', *põletud* 'põletatud') ja üks käändevormis pronoomen samuti adjektiivses tähenduses (*endas* 'rase'). Juhtudel, kui Gutsclaff esitab eesti vastena mitmusevormis sõna, mis võib esineda ka ainsuses (ÕS-is on ainsuslik märksõna), on lähtunud üldpõhimõttest, et märksõnaks on sõna oma põhivormis. Näiteks on Gutsclaffil eesti vastetena antud mitmuslikud vormid *Hummalakebbüt* ja *Rattassit*, mis siinses sõnastikus on saanud märksõnaks ainsuslikud vormid *humalakäbi* ja *ratas*.

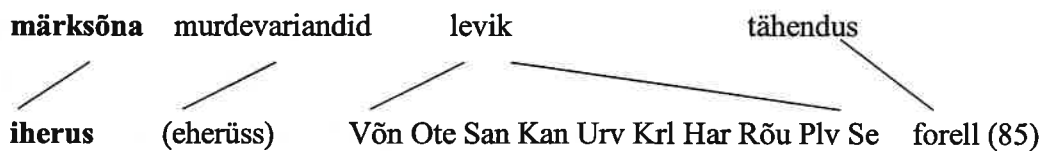
Küllaltki palju esines sõnastikus sõnu, mille ortograafia vastab täpselt tänapäeva kirjakeelele (*Mantel*, *murdma*, *paljas*, *petma*, *pöid*, *rent*, *raha*), ning veelgi rohkem selliseid, mille erinevus tänapäevasest sõnakujust seisneb vaid võõrapärasel kirjakuju poolest (*achne* 'ahne', *aju* 'aju', *awama* 'avama', *Hawd* 'haud', *Höng* 'hõng', *jemme* 'jämme'). Nii need kui ka järgmine rühm sõnu, mis erinesid praegusest keelest rohkem, kuid siiski olid selgesti äratuntavad (*Kainla* 'kaenal', *Kannarick* 'kanarbik', *Kandal* 'kannel', *kackma* 'katkuma'), on esitatud tänapäevasel kujul.

Viimasesse rühma kuuluvad põhiliselt murdesõnad, st kui Gutsclaffi eesti vaste erineb tänapäeva kirjakeele sõnast Lõuna-Eesti murretele iseloomulike vanade häälikuliste erijoonte poolest, on märksõnana antud kirjakeelne vorm. Näiteks on põhjaeesti murrete (millel praegune kirjakeel eelkõige rajaneb) üheks erijooneks diftongi järelkomponendi *i* madaldumine *e*-ks, lõunaeesti murretes *i* püsis. Nii on ka Gutsclaffi sõnaraamatus hulk *i*-lõpulise diftongiga sõnu (*aiv* 'aevastus', *Waine*, *Aid*, *Aick* 'aeg', *Päiw*, *Kaiw*, *Poick* 'poeg'), mis on märksõnastatud tänapäevaseks (*aev*, *vaene*, *aed*, *aeg*, *päev*, *kaev*, *poeg*). Üksikutel juhtudel, kui eriarangu tulemusel on põhjaeestiline ja lõunaeestiline sõna tüvekuju lahknud niivõrd, et nende ühist päritolu on raske hoomata, on märksõnaks saanud lõunaeestiline vorm. Nii on toimitud näiteks sõnadega *nüsma* 'lüksma' ja *hüdsi* 'süsi'.

Kui ÕS-ist Gutslofffi eesti vastele vastavat või sarnast sõnakuju ei leitud, otsiti sõna kõigepealt VMS-ist, siis Wiedemanni sõnaraamatust ja lõpuks Hupeli sõnastikust ning märksõnaks sai sõnakuju, mis sisaldus neist vähemalt ühes. Kõik sellised sõnad on varustatud täрни ja tähendusseletusega.

Kui vastav või sarnane sõnakuju leiti VMS-ist, sai märksõnaks VMS-i märksõna. Kuna sõnastiku töötlemise üheks printsiibiks oli selle kasutusmugavus, on tänapäeva keele päraseks märksõnaks võinud saada vaid VMS-i märksõna, mitte murdevariant, ehkki see võis olla Gutslofffi vastele lähedasema häälikkujuga. Näiteks võiks tuua Gutslofffi eesti vaste *Eheris* saksa sõnale *Forelle*.

VMS-i sõnaartikkel on järgmine:

Kuigi murdevariant *eherüss* on Gutslofffi vastele lähedasem, on märksõna staatuse saanud ikkagi *iherus*, sest selle järgi on tulevikus kergem seda sõna leida. Selline lihtsustamine on põhjendatud sellega, et Gutslofffi-pärane vorm tuleb esile murdemärksõnana.

Sõnastikus leidub rühm sõnu, mis tänapäeval esinevad koos mingi liitega, kuid Gutslofffi pole seda märkinud (*aeu* 'aevastus', *helm* 'helmes', *hern* 'hernes', *kihu* 'kihulane', *kussuma* 'kussutama') või esineb tal liite murdeline variant (*harak* 'harakas', *lutik* 'lutikas') ning esineb ka paar vastupidist näidet, kus Gutslofffi kasutab sõnas liidet seal, kus tänapäeval seda ei ole (*kõhendama* 'kõhima', *jutus* 'jutt', *vannuk* 'vanne'). Kõikidel nendel juhtudel on aktsepteeritud Gutslofffi seisukohta liite olemasolu või puudumise kohta ning märksõna staatuse on saanud vastavalt kas liiteta või liiteline sõna.

Liitsõnadel on sõnapiir tähistatud püstkriipsuga (*abi|elu*, *raud|rõivas*, *tamme|puu*, *vaene|laps*).

Homonüümsetele märksõnade eristamiseks on neile lisatud genitiivivorm (*hall: halli, hall: halla, maks: maksa, õlg: õla, õlg: õle*).

Üks Gutsloff'i eesti vaste osutus niivõrd läbinähtamatuks, et selle põhjal märksõna ei loodudki ning seda asendab küsimärk. See vaste oli *turraete* (sks k *statlich*). Kuigi võimalike saksa märksõnadena kõne alla *staatlich* 'riiklik' või *stattlich* 'esinduslik; tähelepandav, suur', ei olnud eesti vastet võimalik kummagagi neist kindlalt seostada.

Küsimärgilisteks on jäetud märksõnad *kullaga üle savima*?* (sks k *vergülden*, Gutsloff'i eesti vaste – *ullesawwoma Kulla kah*) ja *Leite*?* (sks k *Po/le*, Gutsloff'i eesti vaste *Leitte*).

Tärnid

Märksõnade tärnistamise eesmärk on pöörata tähelepanu sõnadele, mis on tänapäeval mingis mõttes tavatud. Ühe tärniga on varustatud sõnad, mida tänapäeva kirjakeeles ei esine. Siia rühma kuuluvad eespool mainitud liitelise eripäraga sõnad (*hern**, *kussuma**, *kõhendama**), vähem tuntud murdesõnad (*harm** 'väga vana; hall', *hõõlas** 'rida', *ninn** 'lill', *vaib** 'terav') ning arhailine ja tundmatu päritoluga sõnavara (*nuulma* 'arvama', *endas** 'rase', *halbak** 'kaltsakas', *huskutama** 'ässitama').

Kui reeglina oli tärnistamise aluseks sõna olemasolu ÕS-is, on tehtud ka üks erand. Nimelt sõnu, mida küll ÕS-ist ei leitud, kuid mis on moodustatud kirjakeeles produktiivsete liidete abil, mille tähendus on määratud reeglipäraselt tüve ja tuletusliite vahekorra alusel, ei tärnistatud. Produktiivseteks liideteks, mis sõnastikus nimetatud tingimusel esinesid, loeti *-kene* (*karbikene, kellukene, pullikene, pütikene*), *-mine* (*algamine*) ja *-tle* (*-tele*) (*sajatlema, haigutelema, osatelema*). Tinglikult võiksid siia kuuluda ka mõned *us*-liitelised tuletised (*jutus**, *kõrgedus**, *korjus** 'hütt', *maitsus** 'maitse'), kuid kuna see liide on tähenduslikult väga laiahaardeline ning Gutsloff'i tuletised omapärased, on neile siiski tärn lisatud.

Kahe tärniga on esile toodud sõnad, mis küll esinevad tänapäeva kirjakeeles, kuid teises tähenduses. Ka siin leidub murdesõnu, millel on kirjakeeles erinev tähendus (*kabel*** 'nöör', *kärg*** 'raudkull', *lõiv*** 'lõoke', *loom*** 'taim'). Teiseks on siin sõnu, mille tähendus võib olla aja jooksul muutunud (ka saksa märksõna tähendused võivad olla läbi

teinud muutuse), ning sõnu, mille puhul Gutsclaff võib olla eksinud saksa sõnale õige eesti vaste leidmisel (*ahne*** 'kitsas', *hagu*** 'põõsas', *heitlik*** 'õel, pahasoovlik', *käsk*** 'käskjalg', *lapselaps*** 'õe- või vennapoeg'). (Nende puhul on üsna raske otsustada, kummaga on tegemist – see nõuab põhjalikke teadmisi vana kirjakeele kohta ning rohket võrdlusmaterjali.) Ka ei saa välistada trükivea võimalust. Sellisena võiks arvesse tulla sõna *Laim* 'lima' (sks Shleim), kuid teisest küljest on seda sõna võimalik käsitleda saksa laenuna.

Tähendusseletus

Märksõnale järgneb ülakomade vahel tähendusseletus. See on lisatud umbes pooltele märksõnadele:

kõikidele tärnisõnadele (*lutik** 'lutikas', *lägema** 'hõõguma, süttima', *lõiv*** 'lõoke', *läila*** 'raske');

harvaesinevatele sõnadele (*abakala* 'latikas', *angerpist* 'angervaks', *haugas* 'kull', *lämmi* 'soe', *lüll* 'võllas');

homonüümidele tähenduse eristamiseks, kui genitiivi põhjal see ei selgu (*hakk* 'lind', *hakk* 'noor kask', *kaal* 'õlarätt', *keel* 'pillikeel', *keel* 'märgisüsteem', *keel* 'püünis');

laia tähendusväljaga sõnadele, kui konkreetne saksa märksõna tähistas mingit kitsamat tähendust (*ahastus* 'hirm', *ajama* 'taga ajama; jahtima', *hari* 'linasugemishari', *paistma* 'särama; valgustama').

Gutsclaffi sõnastiku loomisest möödunud kolme ja poole sajandi jooksul võib olla nii saksa kui eesti sõnade tähendus muutunud, seega pole võimalik täie kindlusega väita, et sõnadele lisatud tähendusseletus on ainuvõimalik.

Saksa ja eesti märksõna omavahelise vastavuse aste on erinev: on nii üksüheseid vastavusi (täielikud ekvivalendid), nt *Rabe* – *kaaren*, *Ohr* – *kõrv*, *Hand* – *käsi*, *kalt* – *külm*, *Kuh* – *lehm*, *schlafen* – *magama* kui ka sõnapaare, mis tähistavad vastandsõnu, nt *vnlängst* 'hiljuti' – *ammu*, *prächtigt* 'tore, hiilgav, oivaline' – *kössata* (Urv *kössõ* 'uhke').

Enamik saksa sõnadest on saanud täpse eestikeelse vaste, vahel on siiski näha ka Gutsclaffi raskusi saksa sõnadele sobiva vaste leidmisel. Sellisel juhul on kasutatud näiteks

ümberütlevat kirjeldamist (vanas kirjakeeles on tavaline, et kui mingile saksa keele sõnale vastet polnud (või seda ei teatud), anti selle asemel lühike ja täpne kirjeldus):

piimapealne 'koor', *raudkübar* 'kiiver', *köver tee* 'kõrvaltee, kaudne tee',
surmarohi 'mürk', *mesileib* 'piparkook', *päevata pool* 'põhi', *rahajuhataja*
'rahavermija', *unest ära saama* 'ärkama', *Saksamaa kukk* 'kalkun'.

Mitmel korral on Gutsclaff pakkunud eesti vasteks liitsõna ühte osa:

jalg 'jalajalg', *käsk* 'käskjalg', *ots* 'otsaesine'.

Sõnaliigimärgend

Valdava osa märksõnadest moodustavad ühesõnalised märksõnad. Kõik need ja perifrastilised verbid on varustatud sõnaliigimärgendiga. Sõnastikus on seitset liiki märksõnu: adjektiive (adj), adverbide (adv), konjunktsioone (konj), numeraale (num), pronomeneid (pron), substantiive (s) ja verbe (v).

Sõnaliigi määramisel lähtuti esimeses järjekorras eesti vastest, kuid vajadusel võeti arvesse ka saksa märksõna tähendust ning Gutsclaffi grammatilist infot. Kui tänapäeva seisukohalt on tegemist näiteks adjektiiviga (*puhas*), kuid Gutsclaffil on sõna määratud adverbiks, ongi sõnaliigiks määratud *adv*, kuid sõna on märgistatud kahe tärniga, mis juhib tähelepanu sellele, et tegemist on tänapäeva keelest erineva vormiga.

Enamasti oli võimalik iga märksõna määratleda ühe sõnaliigi alusel, kuid ühel juhul tuli märksõna arvata kahte sõnaliiki korraga. See oli tingitud sellest, et saksa keeles on palju sõnu, mis tähistavad üheaegselt nii adjektiivi kui adverbi funktsiooni ning ka eestikeelne vaste ei olnud üheselt tõlgendatav. Nii tuligi sõna liigitada nii adjektiiviks kui ka adverbiks:

*sala*** 'salajane; salaja' adj/adv – *heimlich*.

Järgnevalt on esile toodud juhud, kus sõnaliik ei kattu tänapäevasega. Saksa adjektiivi tähendust on edasi antud adverbiga, substantiiviga ja pronomeniaga:

*üpris*** 'oivaline' adv – *trefflich*

*kange kaelaga*** 'kangekaelne' sF – *hartnäckig*

*tühiasi** 'tühine, asjatu' s – *eitel*

*endas** 'rase' pron – *schwanger*

Eesti keeles küllaltki tavaline nähtus on sõna kasutamine üheaegselt substantiivina ja adjektiivina (nt *kurt, sant, usklik*), ka vana kirjakeele tekstides on see sage nähtus. Ka Gutsloff'i sõnastikus leidub viis sõna, kus kindlale saksa substantiivile antakse vasteks tänapäeval ainult adjektiivina kasutusel olev sõna. Arvestades nende kahe sõnaliigi omavahelist seotust ning piiride hajusust, on vastavad eesti vasted määratud substantiivideks:

*haige*** 'valu' s – *Schmerz*

*hale*** 'haledus, haletsus' s – *Jammer*

*palav*** 'palavus' s – *Hitze*

*rikas*** 'rikkus' s – *Reichthum*

*umbusulik** 'uskmatu' s – *Ketzer*

Lisaks leidub ka fraasimärksõnu, mille põhiosa moodustavad substantiivifraasid (sF), lisaks üksikud adverbifraasid (advF) ning üks pronoomenifraas (pronF):

kura käsi 'vasak käsi' sF – *Lincke Hand*

must hobune sF – *Rappe*

ei eales advF – *nimmer*

*ei kedagi*** 'mitte midagi' pronF – *nichts*

Erinevalt Stahlist ei leidu Gutsloff'il ühtegi lausekonstruktsiooni.

Sõnamoodustusviisi märgend

Eesti keele põhilised sõnamoodustusviisid on sõnade liitmine ja tuletamine. Mõlemad on esindatud ka sõnastikus.

Enamik sõnu on lihttüvelised (T): aeg, elama, hani, ingel, heli, jooma, kari, maa, naba, neelama. Nende seas on nii eesti omatüvesid (iga, kaduma, kivi, leem, mõskma, põu) kui ka laentüvesid (haspel, ingel, maalima, ingel, müür, tekk).

Liitsõnad koosnevad tavaliselt kahest osast (T,T: *abi|kaasa, kuuse|puu, luu|valu*), kuid esineb ka kolmest osast koosnevaid (T,T,T: *viina|marja|säuk* 'viinamarjakobar', *viina|puu|oks*).

Tuletuse all on mõeldud sufiksilist derivatsiooni, nulltuletus ehk konversioon on vaatlusest välja jäetud. Tuletusseost märgitakse kombinatsiooniga T+L.

Sõnastikku käsitletakse kui kindlast ajahetkest, 17. sajandi keskepaigast pärinevat tervikut. Tuletiste määramisel on ühelt poolt toetunud Reet Kasiku "Eesti keele tuletusõpetusele" (2004), teisalt on püütud leida sõnastiku enda süsteem, kusjuures probleemsetel juhtudel oli üheks kriteeriumiks esinemissagedus: kui Gutsblaffil esines mingi seotud leksikaalne morfeem enam kui 2 korda, on see loetud liiteks.

Kasik (2004: 24–27) kirjeldab oma raamatus sõnamoodustusprotsessi erinevaid astmeid, mis eeldab, et kogu süsteem on avatud ning pidevas muutumises. Esimeseks on etapp, kui teatud liite abil ning teatavat moodustusmalli kasutades (tuletamise tingimused on kirjeldatavad morfoloogiliste ja/või süntaktiliste reeglitega) on võimalik vabalt uusi tuletisi luua, st teatud moodustusmall või tuletustüüp on parajasti produktiivne. Praegu on eesti keeles produktiivsed näiteks verbidest moodustatud *mine-* ning *ja-*tuletised (*mängima* → *mängimine, mängija*).

Järgmisel etapil on toimunud leksikaliseerumine – tuletis on muutunud kindlaks sõnavaraüksuseks, mida ei moodustata igal kasutusjuhul uuesti, samas on nende moodustusmall reeglipärane. Nende tähendust saab selgitada tuletusaluse sõna kaudu, parafrasiga (*saduldama* 'sadulaga varustama').

Kolmandal etapil on tuletis tähenduslikult iseseisvunud ehk idiomatiseerunud ning selle tähendust pole võimalik kirjeldada üksnes sõnamoodustusreeglite või -malli abil. Näiteks suur osa tegijat märkivatest *ja-*tuletistest on idiomatiseerunud elukutse tähenduses.

Piire nende kolme rühma vahele on raske tõmmata, kuna nii leksikaliseerumine kui ka idiomatiseerumine on mitmetitõlgendatavad mõisted ning ka tuletiste läbipaistvust on raske objektiivselt hinnata. (Kasik 2004: 26–27)

Siinses töös on tuletisteks määratud kõik läbipaistva moodustusmalliga sõnad (*ahastus, helistama, jook, karbikene, katus*), kusjuures liiteks võidi lugeda ka tänapäeva tuletusliidetest erinev kindla koostisega leksikaalne üksus, mis omas kategoriaalset või semantilist tähendust.

Liiteliseks ei loetud sõnu, mis ei liigendunud selgelt tüveks ja tuletusliiteks ning mille tüvi ei esinenud iseseisvalt või muudes ühendites.

Sõnastikus leidis tuletatud substantiive (*ahastus, isand, pullikene*), adjektiive (*ilus, karvane, vallatu*), adverbe (*alasti, tagasi, äkitselt*) ja verbe (*kisendama, komistama, lobisema*).

Algsõnastikust pärit materjal

Gutslaffi eesti vaste, seda iseloomustav grammatiline info, Gutslaffi saksa vaste ja Gutslaffi ladina vaste esinevad muutmata kujul (v.a ladina tähed gooti tähtede asemel).

Märksõnaartikli lõpetab leheküljenumber, kus konkreetne sõna *Nomenclator*'is asub.

3.2.2. Murdekeelsete märksõnadega andmestu

Teine, murdekeelt arvestav andmekogu (tabel 3) sisaldab märksõna VMS-i alusel, mis võib olla tärmistatud samal põhimõttel kui eelmine; kirjakeele märksõna; vajadusel tähendusseletust; Gutslaffi eesti vastet; tema pakutud grammatilist infot, murdeinfot ja leheküljenumbrit, kus vastav märksõna *Nomenclator*'is asub.

Lühendid tabeli päises:

MMS – murdekeelele vastav märksõna

KMS – kirjakeelepärane märksõna

TÄH – tähendusseletus

G.Ee – Gutslaffi eesti vaste

G.Gr – Gutsclaffi grammatiline info

MurI – murdeinfo

Lk - leheküljenumber

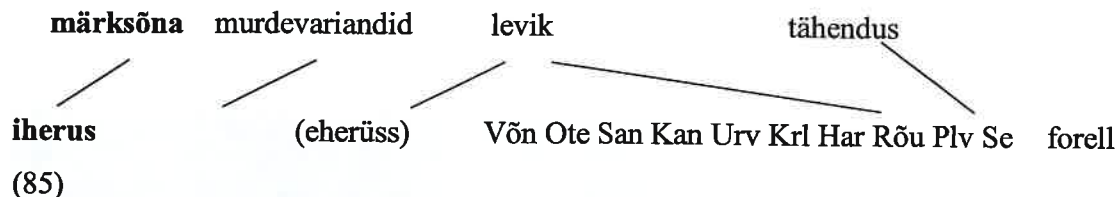
MMS	KMS	TÄH	G.Ee	G.Gr	MurI	Lk
abakala	aba kala	latikas	Habakalla		eP	3
abi	abi		Abbi			14
abielu	abi elu		Abbi Ello			6
abikaasa	abi kaasa		Abbika/^s	a		6
aganad	agan		haggani/^t			34
ahastus	ahastus	hirm	Ahastusz	e	eP	1
ahel	ahel		Ahila			16
ahjo>	ahi		Ahju			24
ahne**	ahne**	kitsas	achne			7

Tabel 3. Murdekeelsete märksõnadega andmestu

Märksõna

Üldpõhimõtted on samad mis kirjakeelsete märksõnadega andmestu puhul (vt lk ...), kuid erinevalt eelmisest variandist on siin aluseks võetud “Väike murdesõnastik I–II”.

Illustreerimaks erinevust märksõnastamisel, olgu veel kord esitatud sama näide VMS-i sõnaartiklist:

Gutslaff on oma sõnastikus andnud saksa sõnale *Forelle* vasteks *Eheris*.

Murdemärksõna loomisel lähtuti printsiipest, et see oleks võimalikult lähedane Gutslaffi sõnakujule. Kuna praegusel juhul oli sulgudes olev murdevariant *eherüss* Gutslaffi pakutule lähedasem, saigi see murdemärksõnaks. Selleks, et seda vajadusel VMS-ist lihtsam leida oleks, on märksõnale lisatud märk >, mis viitab kirjakeele märksõnale ning ühtlasi VMS-i artikelsõnale.

Enamasti ongi nii, et murdesõnade puhul langeb VMS-i märksõna kirjakeele märksõnaga kokku (tabel 4).

VMS-i vaste	Märksõn a	Tähendussel etus	G. vaste	G. gramm info	Murde info	Lk
hand>	händ	saba	Hant	a		32
hävimä>	hävima	kaduma; vähenema	häve ma		eP	32
höövli>	höövel		Höfli			14

Tabel 4. Märk > osutab, et sõna tema ees on järgmises lahtris oleva sõna murdevariant. Märksõna lahtris olev sõna on nii kirjakeele kui VMS-i märksõna.

Vaid 26 korral ei langenud need omavahel kokku. Sellisel juhul on VMS-i märksõna viidud tähendusseletuse lahtrisse ning tema ees kordub märk > ning vajadusel on pärast semikooloni esitatud ka tähendusseletus (tabel 5).

VMS-i vaste	Märksõn a ÖS	Tähendusel etus	G. vaste	G. gramm info	Murde info	Lk
hobu**>	hobu**	>hobune; hobuse veorihm	Hobbo			36
ern>	hern*	>hernes	Hern	e		7
nagl>	nael	>nagel; kinnitusvahend	Nagl	a	eL	23

Tabel 5. Kirjakeele märksõna ja VMS-i märksõna ei lange kokku. Märk > viitab samale märgile tähendusseletuse lahtris, mille järel on VMS-i märksõna. Semikooloni järel on VMS-i märksõna tähendusseletus.

Tärnid

Murdekeelepärasel variandil on ühe tärniga märgistatud sõnad, mis ei esine "Väikeses murdesõnastikus" ning kahe tärniga sõnad, mis seal küll esinevad, kuid erinevas tähenduses. Mitmel põhjusel on selles variandil tulnud tärnistada tunduvalt vähem sõnu. Esiteks muidugi sellepärast, et Gutsloff'i sõnaraamat sisaldab rohkesti murdesõnu ning teiseks VMS-i sõnaartikli ülesehituse tõttu, mis jätab paljudel juhtudel märksõna tähenduse lahtiseks, mistõttu pole võimalik kindlaks teha, kas siinses sõnastikus esinev tähendus on õige või mitte.

Järgnevalt püütakse jagada tärnisõnu ühistunnuste alusel gruppidesse.

Esimesse gruppi kuuluksid sõnad, mida mingil põhjusel murdesõnastikus ei esine (võib-olla sellepärast, et need on suhteliselt värsked laensõnad?), nt

*altar**, *ingel**, *keiser**, *kress**.

Teise gruppi kuuluksid sõnad, mis erinevad murdesõnastiku märksõnast liite olemasolu või puudumise poolest (vt ka lk ...), nt

*aiv** 'aevastus' – VMS *haivass*.

Kolmandas grupis oleksid sõnad, mille tähendused on Gutsloffil ja VMS-il lahkuminevad, nt

*ahne*** 'kitsas', *haljastama*** 'haljendama'.

Neljandaks oleksid sõnad, mis on arvatavasti valesti üles kirjutatud. Näiteks saksa märksõna *scherbel* 'kild, tükk' vasteks on Gutsloff andnud *paa tück*. Kuna ilmselgelt on Gutsloff siin arvanud nägevat sõnaühendit, mille üks komponent on *tükk*, moodustati märksõnaartikkel *paa tükk**.

VMS-is leidub aga märksõna *patak*, mille tähendus langeb kokku saksa märksõna tähendusega. Seega oleks loogiline oletada, et Gutsloff on seda sõna lihtsalt valesti tõlgendanud.

Kirjakeelepärane märksõna

Kirjakeelepärane märksõna on n-ö vahelüli kahe andmekogu vahel, mis teeb kättesaadavaks kogu info, mis kasutajal sõnastiku kohta olemas on. Lisaks sellele viidatakse selle kaudu "Väikese murdesõnastiku" märksõnale sellisel juhul, kui Gutsloffil esitatud eesti vaste oli lähedasem mõnele VMS-is märksõna järel sulgudes esitatud murdevariandile (vt lk ... ptk Murdemärksõna).

Tähendusseletus

Vt lk ...

Algsõnastikust pärit materjalina on siin esitatud Gutsloff'i pakutud eesti vaste koos selle juurde kuuluva grammatilise infoga, kusjuures gooti kiri on asendatud ladina tähtedega.

Murdeinfo

Siingi on aluseks võetud "Väike murdesõnastik", kusjuures on lähtutud Eesti murrete jagunemisest Põhja-Eesti murreteks ja Lõuna-Eesti murreteks. Kriteeriumiks oli, et sõna loeti kuuluvaks ühte või teise murderühma, kui sõnastikus esitatud levikuandmete kohaselt esines sõna ainult ühes murderühmas või enamasti ühes murderühmas ning teise murderühma alal ei esinenud rohkem kui viies murrakus. Lõuna-Eesti murret tähistab lühend *eL* ning Põhja-Eesti murret lühend *eP*.

VMS-i koostamispõhimõtete kohaselt on eesti keeles üldtuntud sõnadel, mille murdeerinevused on seotud positsiooniga (nt pikkade vokaalide diftongistumine, sise- ja lõpukadu, keskkõrgete vokaalide kõrgenemine jne), märksõnaks kirjakeelne kuju. Kuid eriarengute puhul, mis ei ole määratud positsiooniga, vaid on ühendatavad rekonstruktsiooni abil (nt *kt** > *ht*, *tt*; *pts** > *ps*, *ts jne*), on märksõnaks mõlemad (nt *kõht* – *kõtt*; *laps* – *lats*). Erinevad märksõnad on VMS-is saanud ka ebareeglipärase häälikuvaheldusega, kuid tähenduslikult samased murdevariandid, mille levik on täpselt piiritletud (nt *eP lõng* – *eL lang*).

Siinse töö puhul tähendab see seda, et lõunaeestilistena ei ole märgendatud näiteks sõnu *aid*, *aig* ja *pää*, mistõttu võib sõnastiku tegelik lõunaeestilisuse määr olla palju suurem, kui antud veeru kaudu esile tuleb.

Viimane veerg sisaldab jällegi *Nomenclator*'i leheküljenumbri, kus vastav sõna esineb.

4. Materjali leksikoloogiline analüüs

Johannes Gutsclaffi saksa-eesti sõnastiku säilinud osa sisaldas 1714 saksa märksõna, *Nomenclatori* pöördvariant sisaldab 1931 eesti märksõna, seega on eesti ainek umbes 220 sõna võrra rohkem. Erinevaid eesti vasteid on sõnastikus 1585 ehk 82% märksõnade üldarvust (vrd Stahlil 71%). Üks kord esines sõnastikus 1311 märksõna, kaks korda 222 märksõna, kolm korda 39 märksõna, neli korda 9 märksõna, viis korda 3 märksõna ning seitse korda esines 1 märksõna.

Sagedasemate märksõnade loend on järgmine:

7 korda – *viga*

5 korda – *häda, peksma, maa*

4 korda – *nõu, ots, pea, selge, õlg*

3 korda – *heli, hoidma, kaitsma, kange, kaunis, kiitma, kitsas, koor, kuri, käriseama, köis, laskma, laul, maadlema, maksma, mari, nali, nurisema, oht, padi, palk, pidama, poiss, puhuma, puu, rasv, roog, salgama, sugu, tasa, tundma, töötama, valitsema, vara, vedama, viht, virk, vääs, õnn.*

Sõnastikus esineb nii ühesõnalisi kui ka mitmesõnalisi märksõnu. Selgelt on ülekaalus ühesõnalised märksõnad, mida on 1835 ehk 95% märksõnade koguarvust ning mitmesõnalisi vaid 96. Mitmesõnalistest märksõnadest on 93 kahesõnalised ning 3 kolmesõnalised (kullaga üle savima*? 'kuldama', *seina najal istuma* 'seina najale toetuma', *unest ära saama* 'ärkama').

Mitmesõnalised märksõnad on materjali analüüsi osas eriseisundis. Nimelt on nad tavaanalüüsist välja jäetud, kuid on saanud omaette analüüsi. Seega loetakse analüüsis arvestatavate sõnade arvuks 1835.

Kuna *Nomenclator*'i põhjal koostatud leksika andmestute koostamisel sai kasutatavuse huvides tehtud Gutsloff'i materjali töötlemisel väikesi parandusi, on siinse töö analüüsi osas kasutatud alusena andmestu veergu, kus on Gutsloff'i vaste saksa märksõnale. Selle pärast on siin esitatavate näidete puhul võimalikud erinevused nii kirjakeele alusel tehtud andmestu kui murdekeele andmestu märksõnast. Sellisel juhul on näite järel ülakomade vahel esitatud kirjakeele märksõna kuju.

Tärnidega varustatud eripäraseid märksõnu on 378 ehk 21% kõigist märksõnadest. Stahli sõnastikus oli tärnisõnu ca 15%. Siinne kõrgem protsent on loogiline, arvestades sõnastiku lõunaeestimurdelist tausta. Ühetärnisõnu (ei esine ÕS-is) on 233 ning kahetärnisõnu (esinevad ÕS-is teises tähenduses) on 145.

4.1. Sõnaliigiline koosseis

Eesti keele grammatika (EKG 1995) järgi on sõnu võimalik liigitada leksikaalsete tähenduste alusel või grammatiliste tähenduste ja funktsioonide alusel. Et Gutsloff'i sõnastik annab üldjuhul ainult ühesõnalise vaste, mille alusel pole võimalik sõnade leksikaalset tähendust kindlaks teha, on liigitamise aluseks võetud teine võimalus. Grammatiliste omaduste järgi liigitamisel on omakorda võimalikud kaks erinevat lähenemist. Esimene neist võtab arvesse sõna vormimoodustuslikku käitumist ehk seda, kas ja milliseid grammatilisi tähendusi väljendavaid vorme on võimalik neist moodustada. Selle alusel jagatakse sõnad sõnaklassidesse, millest igaüht iseloomustab seostumine (või seostamatus) kindlate morfoloogiliste kategooriatega. Sõnaliik on esitatud pöörd sõnastiku kirjakeelele vastava variandi 3. veerus ja seal on kasutatud järgmisi lühendeid: adjektiiv (adj), adverb (adv), konjunktsioon (konj), numeraal (num), pronomen (pron), substantiiv (s) ja verb (v).

Siin ja edaspidi arvestatakse sõnastiku märksõnade arvuks 1835, ei arvestata mitmesõnalisi märksõnu, ühte arusaamatuks jäänud sõna *turraete* ning sõnastiku lõpus esitatud saksa sõnu, millele Gutsclaff eestikeelset vastet polnud andnud.

Üks märksõna esineb korraga nii adjektiivivi kui adverbi rollis (sala** 'salajane; salaja'). Kõige rohkem esines sõnastikus substantiive – 1183, verbe oli üle kahe korra vähem – 440. Lisaks nendele oli sõnastikus veel 154 adjektiivivi, 37 adverbi, 11 pronoomenit, 5 numeraali ja 5 konjunktsiooni.

4.1.1. Substantiivid

Substantiivid olid sõnastikus kõige arvukamalt esindatud sõnaliik, kokku oli neid 1183, neist erinevaid 994. Üks kord esines sõnastikus 842 märksõna, kaks korda esines 128 märksõna, kolm korda esines 16 märksõna, neli korda esines 5 märksõna, viis korda esines 2 märksõna ja seitse korda esines 1 märksõna.

Järgnevalt on esitatud kõik substantiivid, mis esinevad sõnastikus kolm või rohkem korda:

7 korda – *viga*

5 korda – *häda, maa*

4 korda – *keel, komme, nõu, õlg, ots*

3 korda – *heli, koor, köis, laul, mari, nali, oht, palk, pea, poiss, puu, roog, sugu, viht, vääs, õnn.*

Märksõnade kordumise põhjus on enamasti see, et Gutsclaff on erinevatele saksa sõnadele andnud vasteks ühe ja sellesama eesti sõna. Näiteks olgu esitatud sagedaseima märksõna *viga* kõik esinemisjuhud sõnastikus:

<i>viga</i>	'eksimus'	<i>Fehl</i> (7)
<i>viga</i>	'puudus; rike'	<i>Gebrechen</i> (10)
<i>viga</i>	'puudus'	<i>Mangel</i> (21)
<i>viga</i>	'vigastus'	<i>Schade</i> (29)

<i>viga</i>	‘põhjus’	<i>Ursach</i> (39)
<i>viga**</i>	‘vaev, tülin; nuhtlus’	<i>Plage</i> (25)
<i>viga**</i>	‘taud’	<i>Seuche</i> (33)

4.1.2. Verbid

Verbe on sõnastikus kokku 440, neist erinevaid 338. Üks kord esines sõnastikus 258 märksõna, kaks korda esines 62 märksõna, kolm korda esines 15 märksõna, neli korda esines 2 märksõna ja viis korda esines 1 märksõna.

Järgnevalt on esitatud kõik verbid, mis esinevad sõnastikus kolm või rohkem korda:

5 korda – *peksma*

4 korda – *kastma, keelma*

3 korda – *hoidma, kaitsma, kiitma, kärisema, laskma, maadlema, maksma, nurisema, pidama, puhuma, salgama, tundma, töötama, valitsema, vedama.*

4.1.3. Adjektiivid

Adjektiive esineb sõnastikus 154, neist erinevaid 111. Üks kord esineb 85 märksõna, kaks korda esineb 20 märksõna, kolm korda esineb 5 märksõna ning neli korda esineb 1 märksõna

Järgnevalt on esitatud kõik adjektiivid, mis esinevad sõnastikus kaks või rohkem korda:

4 – *selge*

3 – *kange, kaunis, kitsas, kuri, virk*

2 – *haige, halb, harv, jäme, kallid, kaval, kuiv, mõru, nilbe, palav, rikas, sinine, tark, tasa, truu, tühi, usin, vaib, vallatu, õige.*

4.1.4. Adverbid

Adverbe esineb sõnastikus 38, neist erinevaid 33. Üks kord esineb 28 märksõna ja kaks korda esineb 5 märksõna (*alasti, tasa, vallali, valmis, ülemeeleta*).

4.1.5. Pronoomenid

Pronoomeneid on sõnastikus 12 (*ei kedagi, endas 'rase', ise, kes, kõik, mina, mõlemad, niisarnane, niisugune, oma, teine, terve*), ükski märksõna ei kordu.

4.1.6. Numeraalid

Numeraale on sõnastikus 5 (*pool, seitse, tuhat, üheksa, üks*), ükski märksõna ei kordu.

4.1.7. Konjunktsioonid

Konjunktsioone on sõnastikus 4, neist erinevaid 3 (*ähk, või, enge*), kaks korda esineb *enge*.

4.2. Sõnamoodustus

Gutslaffi grammatikas on struktuuri alusel kolme liiki sõnu: lihtsõnu, liitsõnu ja tuletisi. Siinses käsitluses ei vaadelda lihttüvede etümoloogiat, kuid esitatakse võimalikult ammendav ülevaade liitsõnade ning tuletiste esinemise kohta sõnastikus. Tähelepanekuid tehakse ka selle kohta, kuidas Gutslaff on oma grammatikas esitatud seisukohti sõnastikus kasutanud.

4.2.1. Liitsõnad

Liitsõnade kohta ütleb Gutslaffi grammatika napilt, et „liidetavad noomenid on enamasti mõlemad nominatiivis, harvem rektiivis, nagu: *Wessikiwi* 'veskikivi', *Sawwikiwi* 'telliskivi', *Kuldpenning* 'tukat', *Rewdreuwas* 'raudrüü'.“ (JGG: 91)

Sõnastikus on ühtekokku 175 liitsõna, neist erinevaid 170. Kaks korda esinevad *jalaase, noormees, pühapäev, sarapuu, üleemeleta* 'vastumeelselt'.

Põhiosa moodustavad liitsubstantiivid, mida on kokku 170 ehk 97% kõigist sõnastikus esinevatest liitsõnadest (erinevaid 166). Liitadverbe on 2 (*üleemeleta* 'vastumeelselt' ja *kaksipidi*) ning liitpronoomeneid 2 (*niisarnane* ja *niisugune*).

Suur osa liitsõnadest koosneb kahest osast, kuid esineb ka kolm kolmeosalist: *liha|võtte|püha, viina|marja|säuk* 'viinamarjakobar', *viina|puu|oks*.

Tavaliselt jaguneb liitsõna põhiosaks, mis kannab tähendust, ning täiendosaks, mis täpsustab põhiosa tähendust. Järgnevalt on liitsubstantiivid jaotatud rühmadesse vastavalt nende täiendosa sõnaliigile.

1. **Substantiivne täiendosa** esineb tavaliselt nimetavalisena või omastavalisena. Kuna paljudel juhtudel ei võimalda sõna kirjepilt aru saada, kumma käändega on tegemist ning Gutsclaff eelistab nimetavalist liitumismalli, on kõik kaheti tõlgendatavad sõnad arvestatud nimetavalise liitumise rühma.

a) **täiendosa ainsuse nimetavas** (71):

abakala, abielu, abikaasa, halapuu 'paju', haniisakene, isamaa, jalgtee, kadakpuu, kalaluu, karukaer, kasuksepp, kingsepp, kirikisand, kiviklint, kodapooline, kuuvalu, käsivars, küünarpea, liigmees, linakiud, linarõivas, linaseeme, lõvipeni, lubiraig 'pidalitõbi', luhthein, luuliikmine, luuvalu, lõhekala, lõunaaeg, maarjajää, maarjakala, maasikmari, magunahk 'rupskid', mesileib, metstuvi, metsvohu 'metskits', padakonn 'kärnkonn', palumari, peapöörus 'juukselahk', peigmees, penisitt 'väävel', peremees, perenaine, põrguhaud, pühapäev 2, rahajuhataja 'rahavermija', raudkübar, raudrõivas, raudsepp, Rootsimaa, ränikivi, Saksamaa kana 'kalkun', savisiug 'vaskuss', sigaliha, Soomemaa, suguharu, suuraud, sõdariist, sõdavägi, talumees, teerada, ussaed 'õu', Venemaa, vesihein, voodilina, vägimees, äripäev, öömaja, viinapuuoks, penikoorem,

b) **täiendosa ainsuse omastavas** (68):

aotäht, heinakaskõ 'rohutirts', hernetõbi 'rõuged', hiirekakk 'öökull', hobuseraud, hobusesuga, humalakäbi, humalavääneline 'humalaväät', jalaase 'jalgtee', jalaase 'jalajalg', jalatald, juuksepalnik, järveruhe, kistavars 'tööriista vars', kohtusõna, kombekohus, konnaläga, kooljakirst, kuusepuu, käemees, küünlalõng, küütselauk 'küüslauk', lambalaut, langelõim 'haspel', lapselaps, lepatilk, lihavõttepüha, linnukabel 'püünis', marjaviin, meelega, meelevald,

noolevarb, nurmekana, paasapüha, piimapealne 'koor', pilliroog, pordujaht, pordupealne, põlvekeer, põseluu 'lõualuu', päevaagu 'koit', püssirohi, pütiuure, raamatunahk 'paber', raipeihu 'surnu', redelivarb, ristiema, ristiinimene, ristiisa, ristivesi, roosininn, rüäninn 'rukkilill', rüärääk 'rukkirääk', Saaremaa, saurohi 'viiruk', sealaut, seatigu, silmavesi, surmarohi, sääreköis, tammepuu, tunnikell, tõpraliha 'loomaliha', tõrvaküünal 'tõrvik', vavvarnamari 'vaarikas', viinamarjasäuk 'viinamarjakobar', vislamari 'kirss', õlaluu,

c) täiendosa mitmuse genitiivis (5):

hernisoorem 'looma haigus', lastesugu, läätsitõbi 'leetrid', meestepoolne 'mees', talvistepüha

d) täiendosa mõnes muus käändes (2):

ajastaeg 'aasta', tuldase 'tulease'

2. Adjektiivne täiendosa (13):

kalliskivi, kuritöö, noor-iga, noormees 2, noorrahvas, salaasi, tühiasi, tühijutus, vaenelaps, valgevask, vanaisa, vanasõna

3. Täiendosaks deverbaal või verbivorm (2):

hingamispäev, kisulaud, söömaaeg

4. Täiendosaks muutumatu sõna (1):

ülekohus

5. Täiendosaks muu sõna (9):

umbusulik 'uskmatu', keskpäev, angerpist 'angervaks', perkapund, pisuhänd, sarapuu 2, sillipuu 'rebashein', vikerkaar

Siia rühma kuuluvad sõnad, kus liitsõna täiendõnana esineb kas korduv seotud tüvi või unikaalne tüvi, mis on semantiliselt läbinähtamatu.

Võrreldes arvuliselt nimetavalist ja omastavalist liitumist, on näha, et mõlemat on peaaegu ühepalju. Kui arvestada ka seda, et kõik kaheldavad vormid loeti nimetavakäändeliseks, mis tegelikkuses ei pruugi alati tõele vastata, siis võib siinkohal teha järelduse, et Gutsloff'i grammatikas esitatud seisukoht liitsõnade moodustamise reeglite kohta sõnastikus päris täpselt ei kajastu.

Ometi leidub sõnastikus vaid üksikuid liitsõnu, mis ei vasta tänapäeva liitumismallile. Huvitav on liitsõnakolmik, mille täiendsõnaks on *sig*. Nimelt on kahes sõnas *sig* omastavas käändes – *sealaut* ja *seatigu*, kuid kolmandas sõnas *sigaliha* ebaootuspäraselt nimetavas käändes. Siit ilmneb, et sõnastiku autor pole olnud oma seisukohtades järjekindel.

Kokku oli tänapäevast erineva liitumismalliga sõnu 12, siin on nende täielik loetelu:

angripist 'angervaks', *kadakpuu*, *kirikisand*, *küünrapea*, *küütselauk* 'küüslauk',
nurmekana, *sigaliha*, *sõdariist*, *sõdavägi*, *tuldase*, *valgvask*, *kakspidi*.

4.2.2. Tuletised

Teine eesti keele tähtsam sõnamoodustusviis on tuletamine. Ka kirjakeele algusperioodil, kui avanesid uued teemad ning oli vaja rääkida täiesti uutest asjadest, kasutati aktiivselt tuletuse võimalusi uute mõistete nimetamisel.

Derivatsioon on üsna põhjalikult käsitlemist leidnud ka Gutsloff'i grammatikas (põhjalikum ülevaade sellest on lk).

Sõnastikus on liitelisi sõnu 444 ehk u 25% ühesõnaliste märksõnade koguarvust. Enim tuletisi on substantiivide seas – 222, verbituletisi on 162, tuletatud adjektiive on 39, pronoomeneid 12 ning adverbe 9. Järgnevalt käsitletakse tuletisi sõnaliikide kaupa.

Substantiivi tuletusliidetest on Gutsloff oma grammatikas (JGG: 75–85) esitanud järgmised: vastavalt meessugu ja naissugu märkivad *linne-* ja *ick-*liited (*Wennelinne* ja *Wennick*; *Saxelinne* ja *Saxick* jne); deminutiivsed *kene-* ja *lick-*liited (*Latzikenne*, *Linnokenne*; *Kabbalick* 'kõieke, nõör'); isiku tegevusala, seisundit või olemistingimusi märkiv *nik-*liide (*Püsseneck* 'laskur, kütt'; *Koddoneck* 'kodanik'; *Moiseneck* 'mõisnik');

tegevust märkiv *mine*-liide (*Oppeminne*); olukorda märkiv *usse*-liide (*Oppusse* 'õpetus', *külwusse* 'külv'); tegemist märkiv *ke*-liide (*Söke* 'söök', *Joke* 'jook'); isikut märkiv *ja*-liide (*kirjotaja*, *oppeja* 'õpetaja'); vahendit märkiv deverbaal (*Saddam* 'hiirelõks', *Ettepannem* 'tõke') ja pidulikke sündmusi märkiv *jatse*-liide (*Ristjatze*, *Sündjatze* 'katsikud').

Tähelepanuväärne on, et sõnastikus on sõnad, mis Gutsloff'i grammatika järgi peaksid kuuluma *usse*-liiteliste hulka, märgitud nominatiivis ootuspäraselt *us*-kujulisena (kirjakuju *-us* või *-usz*, nt *Opplus*, *Ahastusz*).

Analüüsi käigus leiti sõnastikust 27 erinevat substantiiviliidet.

1. Kõige sagedamini esineb sõnastikus *us*-liitelisi sõnu, mis on ka tänapäeval üks tavalisemaid substantiiviliiteid ning tähenduslikult laia diapasoonega. Tuletusaluseks võivad olla nii verbid kui adjektiivid. Gutsloff'i sõnastikus on määratud 44 *us*-liitega sõna, millest suurem osa on verbidest tuletatud (*ahastus*, *mõistus*, *paistus*, *pettus*, *taplus*), vähem leidub adjektiividest tuletatud leksikat (*ahnus*, *haigus*, *kurjus*, *õnnetus*). Enamik tuletistest on praegugi kirjakeeles tavalised, ent leidub ka murdesõnavara (*häbedus*, *jutus*, *korjus*, *võimus*), arhailist sõnavara (*kõrgedus* 'kõrkus', *maitkus*, *põrgus* 'põrgu'). Omapärase grupi moodustavad verbi mineviku partitsiipidest lähtuvad seisundit märkivad tuletised *joobnus* 'joobnud olek', *söönus* 'söönud olek' ja *väsinus* 'väsinud olek'. Sõnastikus leiduvad *us*-liitelised sõnad väljendavad tegevusprotsessi (*paistus* 'paiste, valgus', *taplus*), abstraktseid mõisteid (*ahastus*, *alandus*, *mäletus* 'mälestus'), tegevuse tulemust (*jutus* 'jutt', *oplus* 'pilge'), omadust ja seisundit (*haigus*, *joobnus* 'joobnud olek', *kõrgedus* 'kõrkus') jne.
2. Arvukuselt järgmine on *ik*-liide 23 esinemisjuhuga. Ka selle liite kasutusväli on üsna lai ning enamikus tuletistes puudub tal ka kindel kategoriaalne tähendus. Gutsloff'i sõnastikus on tuletusalusteks substantiivid (*klaasik*, *koorik*, *nöör*), adjektiivid (*hämarik*, *noorik*) ja verbid (*hõõtsik*). Siia rühma kuulub ka sõna *kabalik* 'nöör', mis Gutsloff'i liidete käsitluse järgi on hoopis *lik*-liiteline sõna. Gutsloff nähtavasti ei tajunud, et alussõna on *kabal* ning *l* kuulub tüvesse.

3. 22 korda esineb sõnastikus liide *-(a)s*. Tänapäevases käsitluses (Kasik 2004) sellist liidet ei esitata, kuid siinse analüüsi seisukohalt on tegemist siiski iseseisva liitega. Siia rühma on loetud sõnad, mille puhul pole päris selge, kas *a* kuulub tüvesse või liite koosseisu. Täenduslikult kerkib esile loomi ja linde märkiv sõnavara (*kikas* 'kukk', *lambas* 'lammas', *põdras* 'põder', *põrsas*, *sisas* 'ööbik'). Siia rühma on Gutslaffil sattunud ka tänapäeval *us*-liiteline sõna *puhtus*, mis Gutslaffil on märgitud kujul *puhtas*. Ilmselt *s*-liitelised on selles rühmas sõnad *kõits* ja *kõblas*, mille tuletusaluseks on olnud verbid *kõitma* ja *kõplama*, kuna teistel juhtudel on alussõnaks noomen.

4. 21 korda esineb sõnastikus *u*-liitelisi sõnu. Käsitluses on ühte arvestatud nii need tuletised, kus liide esineb sõna kõikides vormides (*elu*, *nägu*, *tegu*), kui ka need substantiivid, kus suffiks tuleb esile vaid vokaaltüvelistes vormides (*arm*, *hais*, *laul*). Tuletised väljendavad tegevusprotsessi (*elu*, *kasv*, *laul*), tegevuse üksikjuhtu (*maks*, *tegu*, *käsk*), tegevuse vahendit (*nägu*) jne. Kahest sõnastikus esinevast *käsk*-sõnast esineb üks tähenduses *käskjalg*. Omapärased tuletised on liitsõnade *kisulaud* 'kiilude abil palgi küljest kisatud laud' ja *kuuvalu* 'kuuvalgus' moodustusosad *kisu* ja *valu*. Mõlemad kuuluvad murdesõnavara hulka. Tänapäevasesest erinevad tähenduse poolest *kasv* 'kasu', *kuuvalu* 'kuuvalgus'.

5. Täenduslikult selgepiirilise rühma moodustavad *k*-liitelised sõnad, mida on sõnastikus 14. Enamasti on tegemist tänapäevase *kas*-liite murdevariandiga (*orikas* – *orik*, *rusikas* – *rusik*). Taime- ja loomanimedel, mis moodustavad siinses rühmas enamuse, on tüvi enamasti unikaalne (*kadakpuu*, *lutik*, *mardik*). Omaette allrühma moodustavad selge tuletusalusega tuletised *emak* ja *isak* kasuvanemate tähenduses. Viimastega võib semantiliselt seotud olla tuletis *halbak* 'kaltsakas'. Täendus on tänapäevast erinev sõnal *ohak* 'okas'

6. 12 korda esineb *ne*-liide, mis tänapäeva grammatikakirjelduses esineb ainult omadussõnaliitena. Huvitavamatest sõnadest siin rühmas võiks nimetada järgmisi: *habne* 'habe', *hähene* 'rähn', *kibine* 'kiben; kübe, leek', *meestepoolne* 'meesterahvas', *mehine* 'mesilane', *piimapealne* 'koor', *ubene* 'ubin'.
7. *ja*-liide esineb sõnastikus 10 korda. Kuuel korral on see kasutusel tänapäevasel kujul ning tähistab mingi tegevuse sooritajat (*arbuja* 'nõid, lausuja', *koolja* 'surnu', *painaja*), kuid 4 korral tänapäevase *jas*-liite asemel (*elaja*, *hagija*, *kajaja*, *ohaja*). Omapärane on rahameistri kohta kasutatud liitsõna *rahajuhataja*.
8. Samuti 10 korda esineb liide *-ts* (*erits* 'kelm', *karits* 'karikas', *päits*). Mingil põhjusel, võib-olla analoogiale toetudes on Gutsclaff lisanud *ts*-liite ka sõnale *sügis* – *sügits*.
9. Selgepiirilise rühma moodustavad linde ja putukaid märkivad 9 *lane*-liitelist sõna (*herilane*, *karilane* 'koi', *varblane*), ainsana erineb tähenduse poolest *vaenlane*.
10. Kaheksa korda esineb deminutiivne *kene*-liide (*haneisakene* 'isahani', *karbikene*, *kellakene*, *palakene* 'lõngaviht', *pullikene*, *pütikene*, *tõrikene* 'tünn, tõrs', *voonakene*).
11. Järgmise rühma sõnu moodustavad 8 *m*-lõpulist deverbaali (*kusem* 'põis', *leem*, *loom 2*, *sadam*, *sööm*, *söömaaeg*, *valim* 'lehter'). Kuigi nende sõnade saamisviisi võib pidada konversiooniks, mis otsustati tuletiste määramisel kõrvale jätta (vt lk ..), on nende sõnade kaasamise põhjuseks nende hästi eristuv moodustusviis.
12. Ülejäänud 17 liidet (*-e*, *-k*, *-nd*, *-mine*, *-line*, *-nik*, *-i*, *-kas*, *-is*, *-lik*, *-ng*, *-jas*, *-sk*, *-ur*, *-jatse*, *-el*, *-me*) esinevad sõnastikus harvem, kokku 48 korral.

Verbi tuletusliidetest on Gutsclaff grammatikas esitanud vaid kaks, kuid mõlemat esineb sõnastikus rohkesti. Need on *ta-* (*t-*)-liide, mille abil moodustatakse kausatiivseid verbe (*Söhtma* 'söötma', *lõppetama*), ning *el-* (*elle-*)-liide, mille abil moodustatakse frekventatiivseid verbe, mis märgivad innukat ja sagedast tegevust (*Söhtelma*, *Wihastellema*). (JGG: 165–167)

Sõnastikust leiti 12 erinevat verbiliidet, millega esineb kokku 162 verbituletist.

1. Kõige rohkem esines sõnastikus *ta*-liitelisi sõnu – 56. *ta*-liide on eesti keele kõige sagedasem verbiliide, millel on mitmekülgsed kasutusvõimalused. Sõnastikus leiduvatest *ta*-liitelistest sõnadest üks osa on intransitiivsetest verbidest moodustatud kausatiivid (*hävitama*, *imetama*, *lepitama*, *veeretama*, *venitama*), mis väljendavad alusverbiga märgitud tegevuse põhjustamist. Teine osa tuletistest, mille aluseks on adjektiiv või substantiiv, märgivad tegevust, mille üheks osaliseks on tuletusaluse sõnaga tähistatu (*avitama*, *haljastama*, *hirmutama*, *kirjutama*, *kõditama*, *kõverdama*). Verbidest, mida tänapäeva kirjakeeles ei tunta, olgu märgitud *armutama* 'hoolitsema; hoidma', *huskutama* 'ässitama', *kogutama* 'kokku kutsuma; kogunema', *kummerdama* 'kummarduma', *varutama* 'hoiatama'. Samuti on mitmeid verbe, mille tähendus erineb tänapäevast (*ehitama* 'ehtima', *haisitama* 'haisutama; nuusutama', *haljastama* 'haljendama', *mäletama* 'mäletsema').
2. 26 korda esines sõnastikus *le-*(*ele-*)-liide, millel on kaks põhifunktsiooni – kui tuletusaluseks on verb, märgib liide sellega tähistatud tegevuse korduvust (*arutlema*, *sajatlema*, *haigutelema*), kui aluseks on noomen, väljendab liide alussõnaga tähistatud seisundis olemist (*mõtlemata*, *riidlemata*, *palvlemata*). Gutsclaffi sõnastikus leidub mõlemasse rühma kuuluvaid verbe. Tänapäeva kirjakeeles ei esine sõnad *augutlema* 'peibutama, meelitama', *oplema* 'osutama', *suisklema* 'suplema', *suklema* 'suplema'.
3. Deskriptiivverbe moodustav *ise*-liide esineb sõnastikus 15 korda, seejuures 10 korda märgivad tuletised helidega seotud kestvat tegevust (*helisema*, *kumisema*,

kärisema) ning 4 korda liikumisega seotud tegevust (*hõlisema* 'rappuma, põruma', *lobisema, nohisema*).

4. 11 korda tuleb sõnastikus esile *sta*-liide (*alestama* 'haletsema', *alustama, helistama* 2, *kolkustama* 'koputama, kloppima', *komistama, lunastama, nilvastama* 'libisema, libastama', *tülgastama* 2, *varastama*). Tänapäeva keelest erinev on verbi *haletsema* asemel *alestama* kasutamine, kuid siin pole tegu Gutsblaffi omaloominguga, vaid Lõuna-Eesti murretes esineva vormiga. Samuti lõunaeesiline on tuletis *nilvastama*, kindel ei ole tuletise *kolkustama* päritolu.
5. Tänapäevaste korduvat tegevust väljendavate *ku*- ja *ki*-liidete asemel esineb sõnastikus nende ajaloolise variandina 10 *k*-liitelist sõna (*haukma* 'haukuma', *lõhkma* 'lõhkuma', *mähkma* 'mähkima', *paukma* 'paukuma', *puhkma* 'puhuma' 2, *pühkma* 'pühkima' 2, *rühkma* 'rühkima', *suikma* 'suikuma').
6. 10 korda esineb sõnastikus *ta*-liite sisekaoline variant *t*-liide, mille abil on tuletatud intransitiivsetest verbidest põhjusverbe (*jätma, keetma, matma, näitma*). Tänapäeva seisukohalt on eriline verb *puhtma* 'puhuma'.
7. Samuti 10 korda esineb *tse*-liitelisi sõnu, mis enamasti väljendavad mingis olukorras olemist (*igatsema, kahetsema, pühitsema*), kuid ka tegevust (*kaabitsema* 'kaapima; riivima'). Tänapäevasest erinevas tähenduses esineb sõna *ravitsema* 'toitma'.
8. Ülejäänud 7 liidet (*-nda, -ka, -ne, -u-, -be (-bi), -el, -rda*) esines igaüks alla 10 korra. Kõik sõnad, v.a *pärandama* 'pärima', esinesid tänapäevases tähenduses. Sõna *kõhendama* 'kõhima' on tänapäeva keelest kadunud, seda ei esine ka VMS-is, küll aga Stahli *Vocabula*'s. Eripärasena tuleb esile ka *bi*-liite funktsioonis *be*-kasutamine (*viibema*).

Adjektiivi tuletusliidetest on Gutsloff grammatikas esitanud *ne*-liite (*kullane* 'kuldne', *höbbene* 'hõbedane', *wihane*), *line*-liite (*heckelinne* 'äkiline') ja *lik*-liite (*armolick* 'armulik', *hiljalick* 'aeglane'). Kõik esinevad ka sõnastikus.

Kokku määrati sõnastikus 10 erineva liitega 39 adjektiiv

1. Kõige rohkem esines sõnastikus *ne*-liitelisi sõnu – 12. Enamik neist on vanad tuletised (*karvane*, *kollane*, *kärnane*), kuid on ka kaks kaheldava päritoluga sõna: *hapne* 'hapu' ja *usine* 'usin', mis sellisel kujul ei esinenud üheski kasutatud sõnavaraallikas. Üheks võimalikuks selgituseks võiks olla Gutsloff'i süsteemitaotlus, mida järgides ning analoogia alusel üldistusi tehes võis *ne*-liide kanduda ka sõnadesse, kus seda rahvakeeles polnud.
2. 9 korda esines *s*-liitelisi sõnu (*aus*, *ilus*, *magus*), eripärased on neist *kebjas* 'kerge' ning *painus* 'painduv'.
3. Ülejäänud 9 liidet (*-dik*, *-ik*, *-kene*, *-lik*, *-line*, *-mine*, *-ta*, *-tu*, *-v*) esinevad kokku 18 korda. Nende seas on ka kaks sõna, mis on tänapäeval kasutusel teistsuguses tähenduses: *heitlik* 'õel, pahasoovlik' ning *korralik* 'kahekordne', ning üks selline tuletusliide, mida tänapäevased tuletusõpetused ei esita – *dik*-liide sõnas *vastudik* 'uus'. Eraldi tuletusliitena on käsitletud *ta*-liidet, kuigi selle tähendusväli kattub *tu*-liite omaga. Esiteks sellepärast, et ka *tu*-liide on sõnastikus esindatud (*vallatu*) ning teiseks sellepärast, et sõnastikus esitatud *ta*-liitelised sõnad (*kõheta* 'jõuetu, nõrk', *kõssata* 'tore, hiilgav, oivaline') on tänapäeva seisukohalt arhailised ning seetõttu peaks neid vaatlema eraldi. *kõheta* on arvatavasti tuletis lõunaeesestilisest substantiivist *kõht* 'jõud', millele *ta*-liide annab puudumise tähenduse. *kõssata* peaks loogiliselt olema tuletis lõunaeesestilisest sõnast *kõssõ* 'uhke', seega peaks tuletis tähendama 'uhkuseta'. Sõnastik annab aga vasteks *tore*, *hiilgav*, *oivaline*. See ja paljud teised probleemid jäävad ootama lahendajaid.

Adverbi tuletusliidetest on Gutsloff grammatikas esitanud *lt*-liite (*armolickult* ‘armulikult’) ja *st*-liite (*kurjast* ‘halvasti’, *hähste* ‘hästi’).

Sõnastikus esineb 5 erinevat adverbiliidet kokku 9 sõnaga. Kolm korda esineb *sti*-liide (*alasti* 2, *sagedasti*), kaks korda *li*-liide (*vallali* 2) ja *ta*-liide (*ülemeeleta* ‘vastumeelselt’ 2) ning üks kord *si*-liide (*tagasi*) ja *lt*-liide (*äkitselt*).

4.3. Murdesõnavara

Murdesõnu oli sõnastikus 361, neist 296 ehk 82% Lõuna-Eesti murretest ning 65 Põhja-Eesti murdealalt pärinevaid (arvestatud on ka mitmesõnalised märksõnad). Sõnastiku sõnade koguarvust määrati seega murdelisteks sõnadeks u 20%. Lõunaeeestimurdelise sõnaraamatu kohta tundub seda olevat liiga vähe, kuid arvestada tuleb sellega, et sõna määramisel murdeliseks on lähtutud „Väikese murdesõnastiku I-II“ andmetest. VMS-i koostamispõhimõtete kohaselt ei ole aga eesti keeles üldtuntud sõnadel, mille murdeerinevused on seotud positsiooniga (nt pikkade vokaalide diftongistumine, sise- ja lõpukadu, keskkõrgete vokaalide kõrgenemine jne), omaette murdelist märksõna, vaid märksõnaks on kirjakeelne kuju. Seetõttu ei ole lõunaeestilistena märgendatud näiteks sõnu *aid*, *aig* ja *pää*, ehkki need sellisel kujul esinevad enamasti Lõuna-Eesti murretes.

Lõunaeestilisest sõnavarast esines kõige enam substantiive – 211 ehk 71% kõigist Lõuna-Eesti murdealalt pärit sõnadest. Erinevaid substantiive oli 184, kaks korda esinesid sõnad *anum* ‘anum; laev’, *erits* ‘kelm’, *hain* ‘hein’, *kabel* ‘köis, nõör; side’, *karits* ‘karikas, peeker’, *kevä* ‘kevad’, *kodass* ‘pistrik’, *kolk* ‘sisekül, kolgas; serv, äär, kant’, *kuuas* ‘tööriista vars’, *liin* ‘linn; linnus’, *läte* ‘allikas’, *mõts* ‘mets’, *naar* ‘mõnitus, pilge; teotus’, *nagel* ‘nael; raha- ka kaaluühik’, *ruhe* ‘loomasõim; küna, leivaastjas’, *rööp* ‘rööpad, ahjuroop’, *tatrik* ‘tatar’, *tsiga* ‘siga’, *tuhar* ‘tuhar; niue, nimme, puus’, *vai*, *vannuk* ‘vanne’, *värä* ‘värav’, kolm korda sõnad *kõuds* ‘köis’ ja *vääs* ‘kepp, kaigas’ ning neli korda sõna *olg* ‘õlg:õla; õlg:õle; kõrretüügastik’.

Teemade ring on lai – abstraktne sõnavara, ehitus, kirik, kodu- ja põllumajandus, loodus, somaatiline sõnavara, toit jne. Teistest enam on loodusteemalisi sõnu – palju on looma-, linnu-, kala- ja putukanimesid (*lasits* ‘kärp’, *majajass* ‘kobras’; *haugas* ‘kull’, *hähn* ‘rähn’; *ahunik* ‘ahven’, *eherüss* ‘forell’; *härmlane* ‘ämblik’, *kuklane* ‘metsasipelgas’ jne) ning muud loodusega seotud (*kevä* ‘kevad’, *läte* ‘allikas’, *mõts* ‘mets’, *päivlik* ‘päike’, *räts* ‘lörts’, *udsu* ‘udu’ jne). Rohkesti on ka kodu- ja põllumajandusega seotud (*karits* ‘karikas’, *kistavars* ‘kedervars’, *luhits* ‘lusikas’, *nõgel* ‘nõel’, *kabel* ‘köis, nõör’, *kuuas* ‘tööriistavars’, *nakr* ‘naeris’, *vang* ‘sang’, *ägel* ‘äke’ jne) ning somaatilist sõnavara (*kukur* ‘kukal’, *kusem* ‘põis’, *poo* ‘põu’, *täü* ‘kops’ jne).

Verbid moodustasid 56 esinemisjuhuga lõunaeestilise sõnavarast 19%. Erinevaid verbe oli 49, kaks korda esinesid *kõõro kaema* ‘kõõrdi vaatama’, *kütsama* ‘küpsetama’, *põimama* ‘vilja lõikama; vilja koristama’, *saisma* ‘seisma; säilima, püsima, viibima’, *süütmä* ‘kratsima; sügama’, *tsagama* ‘raiuma, sepistama; peeneks raiuma’, *veeritama* ‘veeretama’.

Adjektiive esines lõunaeestilise sõnavara hulgas 20 ehk 7% lõunaeestiliste sõnade koguarvust. Erinevaid adjektiive oli 18, kaks korda esinesid sõnad *kütsetud* ‘küpsetatud; küps’ ja *vaiib* ‘terav’.

Erinevaid lõunaeestilisi adverbe esines sõnastikus 5 (*ei joht* ‘mitte üldse’, *ilda* ‘hilja’, *ilja* ‘tasa, vähehaaval’, *vallale* ‘lahti’), kaks korda esines sõna *vallale*.

Lõunaeestilisi numeraale oli sõnastikus kaks – *ütessä* ‘üheksa’ ja *üts* ‘üks’.

Põhja-Eesti murdesõnadest esines samuti kõige rohkem substantiive – 33 ehk 49% põhjaeestiliste sõnade koguarvust. Kõik substantiivid esinesid sõnastikus ühe korra.

27 korda esines sõnastikus põhjaeestilisi verbe, neist 23 erinevat. Kaks korda esinesid verbid *tülgastama* ja *vihama* ‘vihkama’, kolm korda verb *kiitma*.

Põhjaeestilisi adverbe esines sõnastikus 3 (*pisut*, *vara*, *üpris* ‘oivaline’) ning põhjaeestilisi adjektiive 2 (*kebjas* ‘kerge’, *soe*).

Enim põhjaeestilisi sõnu kuulub abstraktse sõnavara hulka (*ahastus*, *painaja*, *troost*, *algama*, *kahetsema*, *augutlema* ‘peibutama, meelitama’), üksikuid sõnu leidub erinevatest valdkondadest, nt ehitus: *kabak* ‘kõrts’, *kisulaud* ‘kiilude abil palgi küljest kisatud laud’,

laast, võlv; esindatud on tähendusvaldkondadest ka kodu- ja põllumajandus: *nuga, trehter* 'lehter', *jütt* 'ikkerihm'; loodus: *abakala* 'latikas', *kadakpuu* 'kadakas', *salu*; somaatiline sõnavara: *käsivars*.

Sõnastikus esineva põhja- ja lõunaeesilise sõnavara omavahelise suhte järgi tundub, et Gutsclaff on hästi hakkama saanud lõunaeesikeelsete tähistuste leidmisega konkreetsetele asjadele ja nähtustele (loodus, majapidamistarbed, somaatiline sõnavara, ehitus jne), kuid vahel on raskusi olnud abstraktsete mõistete väljendamisel, seda enam, et paljudele tarvilikele mõistetele polnudki vastavat eesikeelset sõna olemas.

4.4. Eripärased märksõnad

Umbes veerand Gutsclaffi sõnastiku märksõnadest on tulnud märgendada eripärasteks. Vahet on tehtud märksõnadel, mida tänapäeva keeles sellisel kujul ei esine (need sõnad on esile tõstetud ühe täрни lisamisega), ning märksõnadel, mis küll tänapäeva keeles on olemas, kuid teises tähenduses (sellised sõnad on tähistatud kahe tärniga).

1835 ühesõnalisest märksõnast on tulnud märgistada 378 märksõna, neist 233 on märgendatud ühe tärniga ning 145 kahe tärniga. Kokku on märgistatud 21% kõigist ühesõnalistest märksõnadest.

Tärnisõnu on Gutsclaffi sõnastikus mõnevõrra rohkem kui näiteks Heinrich Stahli *Vocabula* põhjal koostatud sõnastikus, kus neid oli 15% kõigist märksõnadest. Põhjuseks on murdesõnade rohkus, mida tänapäeval enam ei tunta või mis käibivad teises tähenduses.

Kõigepealt vaadeldakse sõnu, mida tänapäeva keeles ei esine ja mis on sõnastikus tähistatud ühe tärniga. 233 ühe tärniga sõna seas oli kõige enam substantiive – 161 ehk 69% kõigist ühe tärniga sõnadest. Erinevaid substantiive oli 152, kaks korda esines 7 substantiivi (*jalaase** 'jalgte; jalajälg', *karits** 'karikas, peeker', *kodas** 'pistrik', *kuuas** 'tööriista vars', *pähken** 'pähkel', *tatrik** 'tatar', *vannuk** 'vanne') ning kolm korda üks substantiiv (*vääs** 'kaigas, kepp').

Verbe oli ühe tärniga sõnade seas 51 ehk 22% kõigist ühetärnisõnadest. Erinevaid verbe oli 46, kaks korda esines 5 verbi (*kütsama** 'küpsetama', *kütsetud** 'küpsetatud; küps', *põima** 'vilja lõikama, koristama', *süütma** 'sügama, kratsima', *tsagama** 'raiuma').

Adjektiividest on ühe tärniga tähistatud 15 sõna ehk 6% kõigist ühetärnisõnadest. 14 adjektiivi esines üks kord, kaks korda esines sõna *vaib** 'terav'.

Ühe tärniga on märgistatud ka 4 adverbi, millest üks esines sõnastikus kaks korda (*ülemeeleta** 'vastumeelselt'), ning 2 pronoomenit (*endas** 'rase', *niisarnane** 'niisugune').

Järgnevalt on püütud sõnu rühmitada märgendamise põhjuste alusel:

- a) tänapäeva keeles ootuspärase liite puudumise tõttu (*aev**– aevastus, *kussuma**– kussutama, *kind**– kindel, *põletud**– põletatud, *labi**– labidas, *halle**– hallitus, *harak**– harakas, *helm**– helmes, *hern**– hernes, *lutik**– lutikas, *mardik**– mardikas, *narm**– narmas, *orik**– orikas, *rusik**– rusikas, *sala**– salajane, *soolik**– soolikas, *soom**– soomus, *timuk**– timukas, *vasik**– vasikas),
- b) eripärase liite tõttu (*alestama**– haletsema, *tatrik**– tatar, *vannuk**– vanne, *üksine**– üksik, *kooritama**– koorima, *habne**– habe, *hapne**– hapu, *klaasik**– klaas, *haisus**– hais, *kõhendama**– kõhima, *nööri**– nõör, *põdras**– põder, *ära väsinema**– ära väsima),
- c) murdesõnavara (*ahunik**– ahven, *ajastaig**– aasta, *augu**– hull, *harm**– väga vana; hall, *hõõlas**– rida, *hämm**– märg, niiske, *hüdsi**– süsi, *härmlane**– ämblik, *ilda**– hilja, *karits**– karikas, *kukur**– kukal, *kusem**– põis, *lasits**– kärp, *oplema**– osatama, pilkama jne),
- d) arhailine sõnavara (*nuulma**– arvama, *endas**– rase, *halbak**– kaltsakas, *hainakaask**– rohutirts, *huskutama**– ässitama, *kasjak**– kasukas, *kitsisema**– hinge tõmbama, *kolkustama**– kloppima, *kussu**– kurvastus, *lappema**– koorima, kestendama, *Leite**– Poola, *lägema**– hõõguma, *ohaja**– ohakas).

Kahe tärniga märgistati sõnad, mis esinevad Gutsloffli sõnastikus tänapäevases erinevas tähenduses. Selliseid sõnu oli sõnastikus 145.

Kõige rohkem esines kahetärnisõnade seas substantiive – 95 ehk 66% kõigist kahetärnisõnadest. Erinevaid substantiive oli 86, kaks korda esines 5 substantiivi (*kabel*** ‘kõis, nõör; side’, *keel*** ‘püünis’, *kolk*** ‘serv, äär, kant; sisekülg’, *loom*** ‘loomus (kalasaak); taim’, *viga*** ‘vaev, tülin; taud’) ning kolm korda 2 substantiivi (*nõu*** ‘omand; rikkus; aare’, *oht*** ‘südamevalu; mure, kurbus; kurvastus, häda’).

Verbe oli kahetärnisõnade seas 31 – nad moodustasid 21% kõigist kahetärnisõnadest. Erinevaid verbe oli 27, kaks korda esines 4 verbi (*ehitama*** ‘ehtima’, *hingama*** ‘puhkama’, *ravitsema*** ‘toitma’, *tundma*** ‘arvama’).

Adjektiive esines kahetärnisõnade seas 15 ehk 10% kõigist kahetärnisõnadest. Erinevaid adjektiive oli 13, kaks korda esinesid sõnad *kitsas*** ‘täpne; kitsi, kasin, vilets’ ja *tasa*** ‘tasane’.

Kaks täрни on lisatud 5 adverbile (*ammu*** ‘hiljuti, äsja’, *pea*** ‘kiirelt, kärmelt’, *puhas*** ‘puhtalt’, *sala*** ‘salaja’, *üpris*** ‘oivaline’).

Kahetärnisõnade seas on selliseid sõnu, millel on murdekeelne ja kirjakeelne tähendus lahknenu, nt *läila* tähendus kirjakeeles on ‘lääge, mage’, kuid lõunaeesti keeles on selle tähendus hoopis ‘raske’, ning sõnu, mis on eripärased sõnaliigi poolest, nt *tasa*** ‘tasane’ (adj), *puhas*** ‘puhtalt’ (adv). Märkimata ei saa jätta ka seda, et kohati on Gutsloffil olnud raskusi saksa keele sõnadele sobivate eesti vastete leidmisel, nt *nastik*** tähistab sõnastikus ka rästikut ning venna- või õepoja vasteks on antud *lapselaps***. Viimase näite puhul ei saa välistada ka saksa sõna tähenduse muutumist aja jooksul.

4.5. Mitmesõnalised märksõnad

Andmestu 1931 märksõnast vaid 96 ehk 5% on mitmesõnalised: 93 koosnevad kahest sõnast ning 3 kolmest sõnast (*kullaga üle savima* ‘kuldama’, *seina najal istuma* ‘seina najale toetuma’, *unest ära saama* ‘ärkama’). 70 korral on tegemist perifrastiliste verbidega,

leidus ka 22 substantiivifraasi, 3 eitavas vormis adverbi (*ei eales, ei joht* 'mitte üldse', *ei kuhugi*) ja üks eitav pronoomen (*ei kedagi* 'mitte midagi').

Perifraatiliste verbide hulgas leidub väljendverbe (*aeva tegema* 'aevastama', *andeks andma, ilmale kandma* 'sünnitama', *jutust ütleva* 'jutlustama', *külma tegema* 'külmetama', *leiba kastma* 'sõtkuma') ning ühendverbe (*ette heitma, ette panema, kinni panema, kokku võtma, ära kaduma*). Ühendverbides esinevatest afiksaaladverbidest on enim kordi kasutusel *ära* (15), rohkem kui üks kord esinevad veel *ette, kinni, kokku, vastu*.

Enamikul substantiivifraasidest on omadussõnaline täiend ehk adjektiivatribuut nominatiivis (*huba leib* 'pude leib', *must hobune, räitsane ilm* 'lörtsine ilm', *verev muna* 'munakollane'), kusjuures üks kord esineb atribuudina substantiivi käändevorm (*päevata pool* 'põhi'). Kaks korda esineb ka genitiivne atribuut (*jumala vits* 'katk', *paa tükk* 'kild').

Adjektiivi *kangekaelne* väljendamiseks on kasutatud kaasaütlevas käändes substantiivifraasi *kange kaelaga*.

Mitmesõnalistest märksõnadest on eripärasteks märksõnadeks arvestatud kõik sõnaühendid, millel vähemalt üks osa ei ole tänapäeva kirjakeeles kasutusel või mille tähendus erineb tänapäevasest. Eripäraseid sõnaühendeid on 29, järgnevalt on toodud nende täielik loetelu: *ei joht* 'mitte üldse', *ei kedagi* 'mitte midagi', *huba leib* 'pude leib', *jumala vits* 'katk', *kange kaelaga* 'kangekaelne', *kuri haisus* 'paha hais', *nätsik leib* 'pooltoores leib', *paa tükk* 'kild', *Saksamaa kana* 'kalkun', *verev muna* 'munakollane', *aeva tegema* 'aevastama', *hukka panema* 'hukka mõistma', *jutust ütleva* 'jutlustama', *kinni panema* 'paisutama; lastima', *kullaga üle savima* 'kuldama', *leiba kastma* 'sõtkuma', *panni panema* 'kirikuvande alla panema, pagendama', *pea toitma* 'end toitma', *peran kiusama* 'taga kiusama', *peran seisma* 'püüdlema, tunglema', *ratasel sõitma* 'vankriga sõitma', *sandiks minema* 'vaeseks jääma', *sõna võtma* 'sõna kuulama', *vastu võtma* 'end kaitsma, vastu seisma', *välja otsima* 'meenutama', *ära heitma* 'teelt eksima', *ära unetama* 'unustama', *ära väsinema* 'ära väsima'.

4.6. Täendusvaldkonnad

Gutslaffil esitatud leksika on esmapilgul otsustades üsna argine, suurem osa sõnadest on seotud looduse, põllumajanduse, ehituse ja kodumajapidamisega, küllalt palju on ka abstraktset leksikat ja ühiskondlikke suhteid kajastavat sõnavara, oodatust vähem on kiriklikku sõnavara.

Järgnevalt on püütud sõnu tähenduse alusel rühmitada ning tuua välja valdkonnad, millest pärit sõnu sõnaraamatus esineb. Alati ei ole võimalik üheselt määratleda, millisesse rühma sõna kuulub, sest piirid erinevate rühmade vahel võivad olla kõikuvad. Näiteks nõör on tarvilik vahend nii kodumajapidamises kui ka põllumajanduses ning maasikas on nii taim kui ka toit.

Moodustatud on küllaltki kitsapiirilised ja selged tähendusrühmad, et võimalikult hästi avada Gutslaffi sõnastikus leiduvat materjali. Rühmade sees on omakorda eristatud väiksemaid tähenduslikke tervikuid, mis on üksteisest eraldatud semikoolonitega.

Kuigi siinne ülevaade ei ole ammendav, st ei hõlma kõiki sõnastiku sõnu (välja jäeti raskesti määratletav materjal, nagu näiteks adverbid ja osa adjektiividest), on enim loodusega seotud sõnavara. Loodus on väga lai mõiste, seepärast on see jagatud väiksemateks rühmadeks: ilmastikunähtused, maastik, elusloodus ning taimed.

Ilmastikunähtused: *vihm, lumi, räiss* 'rahe', *räits* 'lörts'; *hall* 'härmatis', *kaste, sadama* 'lund sadama', *vihma sadama, udsu* 'udu', *jää; agu, hommik, keskpäev, päev, hämarik, õdang, öö; kevad, suvi, sügis*.

Maastik: *meri, jõgi, järv, läte* 'allikas', *tiik, lomp; maa, mets, mägi, org, rand, salu, soo, väli*.

Elusloodus: *ahunik* 'ahven', *angerjas, haug, ihene* 'siig', *iherus* 'forell', *kiisk, koger, latikas, linask, luts, lõhekala, maarjakala* 'lest', *pilanik* 'latikas', *räim, räabis, silm, särg; sikk* 'lind', *hakk, harak* 'harakas', *haugas, hiirekakk, hähene* 'rähn', *hütt* 'põldtuvi', *kaaren, kajaja* 'kajakas', *kakk, kodas* 'pistrik', *kurg, kärg* 'raudkull', *lõiv* 'lõoke', *luik, metstuvi, mõtus* 'metsis', *nurmkana, paavi* 'paabulind', *päästline* 'pääsuke', *püü, rähi* 'pasknäär',

rüarääk 'rukkirääk', *sisask* 'ööbik', *teder*, *tuvi*, *varblane*, *vares*, *vatvala* 'põldvutt', *viva* 'tuuletallaja'; *elajas*, *hiir*, *ilvisk* 'ilves', *jänes*, *karu*, *konn*, *lasits* 'kärp', *lõvipeni* 'lõvi', *majajass* 'kobras', *metsvohu* 'metskits', *müger* 'mutt', *nirk* 'tuhkur', *nugis*, *orav*, *padakonn* 'kärnkonn', *põdras* 'põder', *pärdik*, *sikk*, *tõbras* 'loom', *udras*; *heinakaskõ* 'rohutirts', *herilane*, *härmlane* 'ämblik', *karilane* 'koi', *kihu* 'kihulane', *kirp*, *kuklane* 'metsasipelgas', *kärp* 'kärbes', *lutik* 'lutikas', *mardik* 'röövik, tõuk', *mardlane* 'tõuk', *mehine* 'mesilane', *ritsik* 'rohutirts', *seatigu*, *sääsk*, *ting*, *täi*, *vagel*, *vasklane* 'herilane'; *nastik* 'rästik; nastik', *savisiug* 'vaskuss', *sisalik*, *siug* 'uss'.

Taimed: *angerpist* 'angervaks', *hein*, *kanarbik*, *kanep*, *luhthein* 'lõikehein', *nõges*, *ohaja* 'ohakas', *rohi*, *sammal*, *sillipuu* 'rebasehein'; *hagu* 'põõsas', *puhm* 'puhmas, põõsas', *puu*, *haab*, *hakk* 'noor kask', *halapuu* 'paju', *paju*, *raag* 'paju', *kadakapuu*, *kuusepuu*, *kõiv* 'kask', *lepp*, *paju*, *sarapuu*, *tammepuu*; *kress*, *murss* 'kress', *liilia*, *magun*, *mirr* 'mirt', *roosininn* 'roos', *rüaninn* 'rukkilill'.

Tundub, et nimetatud teemad on peaaegu täielikult kaetud ning kui midagi tundubki puudu olevat, näiteks aastaegade *talv* või Eesti tavalisematest loomadest *hunt*, siis sel on oma põhjus: nimetatud sõnade saksakeelsed vasted on *Winter* ja *Wolf*, sõnaraamatu säilinud osa lõppes aga juba sõnaga *wieden*.

Üleminekurühma toiduga seotud sõnavara juurde moodustavad söödavad taimed: *hernes*, *kapsas*, *küüslauk*, *nakõr* 'naeris', *rutikas* 'rõigas', *uba*; *ubin*, *vislamari* 'kirss'; *maasikmari*, *palumari* 'pohl', *vavvarnamari* 'vaarikas'; *lääts*, *kaer*, *kesv* 'oder', *rukis*, *rüga* 'rukis', *tatrik* 'tatar'; *humal*, *humalakäbi*, *linnased*; *pähken* 'pähkel'.

Toit: *sööm*, *jahu*, *juuretis*, *kants* 'leivatükk', *kikk* 'leivakannikas', *leib*, *ots* 'leiva serv', *pärm*, *raas* 'leivaraas', *sai*, *tainas*, *vatsk* 'kook'; *jook*, *ima* 'mahl', *marjaviin*, *mõdu*, *piim*, *raba* 'kalja- või õlleraba', *vesi*, *viin*, *õlu*; *küts* 'kütsis, praad', *leem* 'supp', *liha*, *muna*, *puder*, *rasv*, *roog*, *sealiha*, *tõpraliha* 'loomaliha'; *mesi*, *mesileib* 'piparkook'; *pipar*, *safran*, *sinep*, *sool*, *äädikas*; *piimapealne* 'koor', *sõir* 'juust', *kütsama* 'küpsetama', *leiba kastma* 'leiba sõtkuma', *maiustama*, *toitma*.

Koduloomade loend on samuti täielik, antud on nii täiskasvanud kui ka noorloomade nimetused: *emis*, *hagijas*, *hobune*, *hurt*, *härg*, *kass*, *lammas*, *lehm*, *oinas*, *orik* 'orikas', *paru*

'kult', *peni* 'koer', *pull*, *pullikene*, *põrsas*, *ruun*, *sig*, *varss*, *vasik* 'vasikas', *veis*, *voonakene*, *õhv* 'mullikas'; *hani*, *haneisakene* 'isahani', *kana*, *kikas* 'kukk', *part*, *Saksamaa kana* 'kalkun'; *mehine* 'mesilane'.

Ülejäänud mõisterühmad on esindatud väiksema arvu sõnadega ning järgnevalt on need loetletud tähestiku järjekorras.

Abstraktsed mõisted: *ahastus*, *arm*, *häbi*, *himu*, *kohus*, *komme*, *leping*, *meelehea*, *õnnetus*, *surm*, *troost*, *vaev*, *võimus*, *ähvardama*, *häbenema*.

Ametid: *arbuja* 'nõid, lausuja', *arst*, *kangur*, *karjus*, *kasuksepp*, *kingsepp*, *kubjas*, *käsk* 'käskjalg', *lihunik*, *mölder*, *ori* 'teenija', *pekker* 'pagar', *pordupealne* 'kupeldaja', *port* 'hoor', *rahajuhataja* 'rahavermija', *raudsepp*, *sulane*, *timuk* 'timukas'.

Haigused: *hernetõbi* 'rõuged', *kõha*, *kõhendama* 'kõhima', *likatama* 'lonkama', *lubiraig* 'pidalitõbi', *luuvahu*, *läätsetõbi* 'leetrid', *nohu*, *põdema*, *vill* 'rõuged'; *kutk* 'vill', *kärn*, *mari* 'vinn, vistrük', *muhk*, *paise*, *vauh* 'palavik'.

Hooned: *hoone* 'hütt, majake', *kabak* 'kõrts', *kaev*, *kelder*, *kivi* 'veski', *koda*, *kool*, *korjus* 'varjualune, hütt', *lambalaut*, *laut*, *liin* 'linnus', *lüll* 'võllas', *maja*, *müür*, *pood*, *purre*, *saun*, *sealaut*, *sild*, *tall*, *tal*, *tamm*, *tare*.

Jahindus ja kalandus: *hagijas*, *keel* 'püünis', *linnukabel* 'linnupüünis', *püss*, *püssirohi*; *loom* 'kalasaak', *mõrd*, *võrk*, *õng*.

Kirik: *altar*, *kirik*; *ingel*, *jumal*, *juudas* 'kurat', *kurat*, *vaim*, *äi* 'kurat'; *hingamispäev*, *lihavõttepüha*, *paasapüha*, *talvistepüha*; *ristiema*, *ristiisa*, *ristivesi*, *ristjatsed*; *kirikuisand*, *kogudus*, *munk*, *nunn*, *ristiinimene*, *pagan*; *jutus* 'jutlus', *orel*, *rist*, *saurohi* 'viiruk', *eksima* 'patustama', *jutust ütlema* 'jutlustama', *lunastama*, *paastuma*, *palvlema* 'palvetama', *ristima*.

Nõud: *anum*, *astja*, *kann*, *karits* 'karikas', *katel*, *klaasik* 'klaas', *korv*, *kulp*, *laadik* 'laegas', *liud*, *luits* 'lusikas', *lännik*, *mõhk* 'leivaküna', *pada*, *pang*, *pann*, *peken* 'peeker', *pütikene*, *pütt*, *ruhe* 'küna, leivaastjas', *sõel*, *taldrik*, *trehter* 'lehter', *tõrikene* 'tõrs', *vaat*, *valim* 'lehter'.

Organid: *ihu*, *karv*, *luu*, *luuliikmine* 'liiges', *nahk*, *veri*; *aju*, *kusem* 'põis', *magu*, *maks*, *põrn*, *rahu* 'neer', *sapp*, *soolik* 'soolikas', *soon*, *süda*, *tupp*, *täu* 'kops'; *huul*, *kõrv*, *lõug*

'põsk, pale', *lõug, nina, nägu, ots* 'otsaesine', *pea, põsk* 'nägu, pale', *põseluu* 'lõualuu', *põsk, silm, suu, kael*; *käsi, käsivars, küünarpea, küüs, päss* 'pöial', *rusik* 'rusikas', *sõrm, õlaluu, õlg*; *häbedus, kõht, naba, nimme, perse, piht, puus, põu, rind, selg, tuhar, urg* 'istmikuauk'; *jalatald, jalg, konts* 'kand', *põlvekeer* 'põlvekeder', *põlv, reis, tald*.

Pere: *hõim* 'sugulane', *kodapooline* 'kodakondne', *pere, suguharu* 'hõim', *lastesugu* 'järeltulijad'; *abikaasa, ema, isa, laps, pere, poeg, sõsar* 'õde', *tütar, veli* 'vend'; *emak* 'võõrasema', *isak* 'võõrasisa', *pojand* 'võõraspoeg', *tütrend* 'võõrastütar', *kälis, lang* 'sugulane abielu kaudu', *lapselaps* 'venna- või õepoeg', *lell, minia, onu, sõtse* 'isa õde', *tädi, vanaisa, väi, ämm; peremees, perenaine*.

Põllumajandus: *esi* 'töö, ike', *hobuseraud, hobusesuga, jutt* 'ikkerihm', *kabel* 'köis, nõör', *kammit, kett, köis, lont* 'nõör', *päits, suuraud*; *kari, kõnd* 'kõnnumaa', *nurm, sööt* 'söödimaa'; *mold, roog* 'loomasööt', *ruhe* 'loomasõim', *salv, seeme, kõrs, õlg, pea* 'viljapea', *tera, viht* 'viljavihk', *ette panema* 'rakendama', *hauduma, hoidma* 'karjatama', *külvama, mäletama* 'mäletsema', *nüsma* 'lüksma', *äestlema* 'äestama'.

Riietus: *kalev, linarõivas, siid*; *rõivas, hame, kaal* 'õlarätt', *kaltsad* 'püksid', *põll, kasjak* 'kasukas', *kinnas, kuub, kübar, mantel, müts, rätt, särk* 'kuub', *vammus; kalit* 'tasku', *karman* 'tasku', *krae, narm* 'lapp, paik', *siil* 'riidesiil'; *helm* 'helses', *kalliskivi, sõrmus; king, saabas, tuhvel; ketrama, õmblema*.

Riigid: *Leite* 'Poola', *Poola, Rootsimaa, Soomemaa, Venemaa*.

Somaatiline sõnavara: *aev* 'aevastus', *aeva tegema, haigutelema, arb* 'arm', *higi, laim* 'lima', *nõlg* 'tatt', *palm* 'vorp, verme', *peer, silmavesi* 'pisarad', *sülg, imetama, itkema, kusema, norskama, nuuskama, sittuma*.

Sõjandus: *mõök, nool, noolevarb, oda, raudkübar, raudrõivas, sõjariist, sõjavägi, taplus*.

Sõidukid: *anum* 'laev', *järveruhe, laev, lootsik, ratas* 'vanker', *tõld*.

Tööriistad: *alasi, hari* 'linasugemishari', *hari, hõövel, kirves, kook* 'ahjuroop', *kõblas, käärid, labi* 'labidas', *luud, oherdi* 'puur', *reha, saag, vasar, vigel, vikat, väits* 'nuga', *ägel* 'äke'.

Ühiskondlikud suhted: *emand, isand, mõis, mõisnik, halbak* 'kaltsakas', *isamaa, keiser, kodanik, kuningas, liigmees* 'vahemees', *naaber, raad, rahvas, sant* 'kerjus', *selts* 'seltsiline', *sõber, vaenelaps, vaenlane, võõras; kerjama, kihlama, kosima, palkama, pärandama* 'pärima', *santima*.

Eelnevast loetelust võib teha järelduse, et sõnastik sisaldab sõnu paljudest valdkondadest, nii et sellest võis abi olla nii jutluste koostamisel kui ka talurahvaga suhtlemisel. Enamik sõnu kuulub kindlalt Eesti olustikku, kuid on ka mõned võõrapärase värvinguga sõnad, nt *paavi* 'paabulind', *lõvipeni* 'lõvi', *pärdik* 'ahv', *tatrik, pipar, safran, viinamari*. Paljud uued mõisted, eriti abstraktsed mõisted on eesti keelde tulnud seoses vajadusega levitada ristiusu tõdesid.

Kokkuvõte

Eesti vana kirjakeel on ala, millega on eriti aktiivselt tegeldud just viimasel aastakümnel – on taasavaldatud mitmeid kirjakeele mälestisi ning loodud teksti- ja sõnastikekorpus, mis ühtlasi avab tee ka vanema kirjakeele põhjalikumale uurimisele ja analüüsimisele.

17. sajand oli eesti kirjakeele ajaloos tähtis periood, mil Eesti territooriumil arenesid välja kaks võrdse staatusega kirjakeelt: Põhja-Eestis tallinna keel ja Lõuna-Eestis tartu keel, mis mõlemad tuginesid vastavate alade murretele.

Grammatika sai esimesena tallinna keel, kui eesti kirjakeele loojaks peetud Heinrich Stahl avaldas 1637. aastal esimese eesti keele grammatika “Anführung zu der Ehstnischen Sprach”.

Tartu keele loojaks võib nimetada baltisaksa pastorit Johannes Gutsloffi (?–1657), kes tuli pärast õpinguid Saksamaal Greifswaldi ja Leipzigi ülikoolides Tartusse ning asus aastal 1641 Urvaste pastori ametikohale. Suheldes kohalike talupoegadega ning tõenäoliselt ka Tartu eestlastega, õppis ta ära eesti keele ning juba aastal 1648 ilmus Tartu ülikooli trükikoja väljaandel esimene lõunaeesti keele grammatika “Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam”. Gutsloffi grammatikat hinnatakse tänu selle süstemaatilisusele, mahukusele ja parema (õigema) rahvakeele esitamisele Stahli grammatikast kõrgemalt. Seda arvestades on kahju, et just Stahli grammatika saavutas tänu selle autori mõjukusele sedavõrd suure autoriteedi, et jäi pikaks ajaks (ligi sajandiks) kirjakeele normina kehtima.

Tolleaegse grammatikatraditsiooni kohaselt kuulus iga keeleõpetuse juurde (st ilmus samade kaante vahel) ka sõnastik, mis pidi grammatika kasutajaid aitama nii kirikuraamatute tõlkimisel kui ka eestikeelse teksti loomisel. Ka Gutsloffi grammatika sisaldab sõnastikku *Nomenclator Germanico-Esthonicus*, mis kahjuks pole aga tervikuna säilinud (lõpeb sõnaga *wieden*). Siinne bakalaureusetöö põhinebki nimetatud sõnastikul ning uurimusel oli kaks põhilist eesmärki.

Esimeseks oli viia Johannes Gutsloffi lõunaeestikeelse grammatika “Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” (“Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”) kaante vahel ilmunud sõnastik elektroonilisele kujule ning täiendada sellega vana kirjakeele sõnastike korpust. Praegu kuulub sellesse korpusesse juba Stahli grammatikas sisalduv *Vocabula*, mistõttu tuli ühtsuse huvides jälgida märksõnastamisel ka varasemat meetodikat. Näiteks on sõnastikes esinenud diakriitilised märgid (Gutsloffi sõnastikus tsirkumfleksid) sisestatud kaldkriipsu järel, et vältida nende kadumaminekut erinevate arvutiprogrammide kasutamisel.

Kogu sõnastiku materjal sisestati programmi *Excel* ning seejärel muudeti algne saksa-eesti sõnastik eesti-saksa sõnastikuks, st toodi esikohale eesti keel. Ainus muutus, mis sõnastiku sisestamisel tehti, oli originaali gooti kirja asendamine ladina tähtedega. Kui Gutsloffil oli ühele saksa sõnale antud mitu eesti vastet, siis moodustati iga eesti vaste alusel omaette sõnaartikkel. Sellise meetodika alusel sai algselt 1714 saksa-eesti sõnaartiklist 1931 eesti-saksa sõnaartiklit, st eesti aines oli Gutsloffi sõnaraamatus ülekaalus. Saksa märksõna tähenduse täpsustamiseks oli vahel antud ladinakeelne sõna. Eesti vastele oli Gutsloff 698 korral lisanud mitmesugust grammatilist infot, enamasti tüvevokaali ning sõnaliigi andmeid.

Iga saksa sõnale esitatud eesti vaste märksõnastati. Üldjuhul on märksõnaks sõna oma põhivormis (noomen ainsuse nominatiivis ja verb *ma*-infinitiivis), erandiks on mitmussõnad (*käärid*, *linnased*) ning adjektiivis funktsioonis verbid (*kütsetud*, *põletud*). Kuna tegu on rohkesti lõunaeestilist materjali sisaldava sõnastikuga, loodi iga eesti vaste jaoks kaks märksõna: üks, mis lähtub tänapäeva kirjakeelest (aluseks võimaluse korral ÕS), ning teine, mis võimalikult palju säilitab murdelist materjali (aluseks VMS). Nende kahe märksõna baasil loodi kaks erineva rõhuasetusega leksikaandmestut: tänapäevastatud märksõnadega ja murdekeelsete märksõnadega andmestu.

Tänapäevastatud märksõnadega andmestu sisaldab järgmist informatsiooni: tänapäevastatud ortograafias märksõna, millele võib järgneda tärn, kui sõna tänapäeva keeles ei esine, või kaks täрни, kui selle tähendus on tänapäeval erinev; vajadusel tähendusseletus; sõnaliigimärgend; sõnamoodustusviisi märgend; Gutsloffi pakutud eesti

vaste; grammatiline info selle juurde; Gutsloff'i saksa ja ladina vaste ning leheküljenumber, kus märksõna *Nomenclator'*is asub.

Murdekeelsete märksõnadega andmestu sisaldab märksõna VMS-i alusel (märksõna võib olla tärniga märgistatud eelnimetatud põhimõttel); kirjakeele märksõna; vajadusel tähendusseletust; Gutsloff'i eesti vastet; tema pakutud grammatilist infot, murdeinfot ja leheküljenumbrit, kus vastav märksõna *Nomenclator'*is asub.

Ühendav lüli nende kahe andmestu vahel on kirjakeelne märksõna, mis teeb võimalikuks kõigi andmete hõlpsa leidmise.

Bakalaureusetöö teiseks eesmärgiks oli koostatud andmestute põhjal sõnastiku leksikaalne analüüs. Analüüsis on põhiliselt kasutatud kirjakeelsete märksõnadega andmestut, kuid murdesõnade esinemuse peatükis lähtutakse murdemärksõnadega andmestust.

Andmestu sisaldab 1931 eesti märksõna, millest 1835 on ühesõnalised ja 96 mitmesõnalised. Analüüsitud on ainult ühesõnalisi märksõnu, mitmesõnalisi käsitletakse eraldi.

Erinevaid märksõnu oli andmestus 1585, korduvatest märksõnadest esinesid sagedamini järgmised:

7 korda – *viga*

5 korda – *häda, peksma, maa*

4 korda – *nõu, ots, pea, selge, õlg*

3 korda – *heli, hoidma, kaitsma, kange, kaunis, kiitma, kitsas, koor, kuri, kärisema, köis, laskma, laul, maadlema, maksma, mari, nali, nurisema, oht, padi, palk, pidama, poiss, puhuma, puu, rasv, roog, salgama, sugu, tasa, tundma, töötama, valitsema, vara, vedama, viht, virk, vääs, õnn.*

Märksõnade kordumise põhjus on tavaliselt see, et Gutsloff on mitmele saksa sõnale andnud vasteks ühe ja sama eesti sõna.

Kõige rohkem esineb andmestus substantiive – 1183 (erinevaid 994), verbe on 440 (erinevaid 338), adjektiive 154 (erinevaid 111), adverbe 38 (33), pronomeneid 12,

numeraale 5 ning konjunktsioone 4 (erinevaid 3). Sõna *sala* 'salajane; salaja' on märgendatud nii adjektiivina kui ka adverbina.

Struktuuri alusel on andmestus kolme liiki sõnu: lihtsõnad, liitsõnad ja tuletatud sõnad. Liitsõnu on 175, enamik neist kuulub substantiivide hulka. Tänapäevast erineva liitumismalliga sõnu on 12: *angripist* 'angervaks', *kadakpuu*, *kirikisand*, *küünrapea*, *küütselauk* 'küüslauk', *nurmekana*, *sigaliha*, *sõdariist*, *sõdavägi*, *tuldase*, *valgvasik*, *kakspidi*.

Tuletisi on andmestus määratud 442, arvesse on võetud ka vanad tuletised, mille tähendused võivad olla tänapäevaks leksikaliseerunud, kuid mille puhul on moodustusviis läbinähtav. Sagedasemad tuletusliited on verbiliide *-ta* (56: *avitama*, *imetama*, *kõditama*, *varutama* 'hoiatama'), substantiiviliide *-us* (44: *ahastus* 'kurjus', *kõrgedus* 'kõrkus', *maitsus* 'maitse'), verbiliide *-l* (*-ele*) (26: *arutlema*, *riidlema*, *haigutelema*), substantiiviliide *-ik* (23: *klaasik*, *noorik*, *hõõtsik*).

Ootuspärane oli suure hulga lõunaeestiliste sõnade leidumine andmestus. Murdesõnu määrati VMS-i andmetele toetudes 361, neist 296 esinevad Lõuna-Eesti murretes (*kanarik* 'kanarbik', *kevä* 'kevad', *kikas* 'kukk', lüll 'võllas') ning 65 on pärit Põhja-Eesti murdealalt (*trehter* > *trehtel* 'lehter', *tüma* 'tint', *halv* 'halb', *jutt* 'ikkerihm', *kabak* 'kõrts').

Eripäraseid märksõnu, mida eesti kirjakeeles praegu ei esine või mis esinevad Gutsloffii pakutust erinevas tähenduses, leiti andmestust 378. Tänapäeva kirjakeeles ei esine 233 sõna (*emak** 'võõrasema', *ohaja** 'ohakas', *oplema** 'pilkama', *nätsik** 'pooltoores') ning esineb teises tähenduses 145 (*anum* 'laev', *käsk* 'käskjalg', *mari* 'vinn, vistrük', *mäletama* 'mäletsema'). Mõni märksõna esines koguni tänapäevasele vastandlikus tähenduses, nt *ammu*** 'hiljuti, äsja'.

Andmestus leidub sõnu paljudelt elualadelt: **loodus** (mägi, mets, nastik, vihm, sarapuu); **toit** (jahu, kikk 'leivakannikas', pärm, vatsk 'kook'); **koduloomad** (emis, härg, kass, lehm, oinas); **ametid** (arst, kasuksepp, mölder, raudsepp, sulane, timuk 'timukas'); **kirik** (altar, juudas 'kurat', vaim, äi 'kurat'); **organid** (nahk, kusem 'põis', soolik 'soolikas', huul, lõug); **pere** (pere, lastesugu 'järeltulijad', sõsar 'õde', pojand 'võõraspoeg', minia, peremees); **põllumajandus** (hobuseraud, jutt 'ikkerihm', kammit, suuraud, nurm), **riietus** (siid, hame, kaltsad 'püksid', vammus; ketrama) jt.

96 mitmesõnalisest märksõnast kuulus 70 perifrastiliste verbide hulka. Leidus ka 22 substantiivifraasi, 3 eitavas vormis adverbi ja üks eitusega pronoomen. Perifrastiliste verbide seas esines nii väljendverbe (*luba andma, vett heitma*) kui ühendverbe (*ette heitma, kokku panema, ära panema, ära petma*). Enamik substantiivifraasidest koosneb põhisõnast koos omadussõnalise täiendiga (*must hobune, kõver tee, lõigatud oinas*).

Siinses bakalaureusetöös esitatud ülevaade Gutsblaffi sõnastikust näitab, et tegu on huvitava materjaliga ning loodetavasti annab koostatud töö vanast kirjakeelest huvituvatele inimestele ainet ka edaspidiseks uurimiseks.

Kirjandus

Alvre, Paul 1999. Tähelepanekuid Johannes Gutslofffi grammatikast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 43, Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 148–155.

Annus, Endel 2000. Eestikeelne raamat 1525–1850. Annus, Endel (toim). Tallinn.

Deutsches Wörterbuch 1984. Koost. Jacob Grimm, Wilhelm Grimm. Leipzig : Hirzel.

Eesti-saksa sõnaraamat 1972. Koost. Kann, K; Kibbermann, E. Tallinn.

Ehasalu jt = Ehasalu, Epp, Külli Habicht, Valve-Liivi Kigisepp, Jaak Peebo 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 6.

Gutsloff, Johannes 1998. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. –Marju Lepajõe, Jaak Peebo (toim). Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 10.

Habicht 2003. Vana kirjakeele uurimisest Tartu Ülikoolis. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 25, lk 171–210.

Habicht jt = Habicht, Külli, Valve-Liivi Kigisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 12.

Hupel, August Wilhelm 1780. Estnische Sprachlehre. Riga und Leipzig.

Kasik, Reet 2004. Eesti keele sõnatuletus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kask, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Keem, Hella 1970. Tartu murde tekstid. Teine aut: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

Keem, Hella 1998. Johannes Gutslofffi grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – Gutsloff, Johannes 1998, lk 317–332.

Kikas, Kristel 2002. Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toim. Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 21.

Kingisepp jt = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop 2002. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Toim. Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 22.

Kluge, Friedrich 1921. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin.

Laanekask, Heli 2003. Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Õdagumeresoomõ hummogupiir. Läänemeresoome idapiir. Toim. Pajusalu, Karl; Jan Rahman. Võro Instituudi toimõndusõq 15. Võro: Võro Instituut' 2003, lk 112–128.

Laanekask, Heli 2004. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.-19. sajandil. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Lepajõe, Marju 1998. Johannes Gutsloffi "Grammatilised vaatlused". – Gutsloff, Johannes 1998, lk 285–316.

Lepajõe 1999. 350 aastat Johannes Gutsloffi grammatikat. –

Liivaku, Uno 1995. Eesti raamatõ lugu. Jyväskylä.
keel ja kirjandus 6, 369–377.

Miller 1976. Esimesed eesti raamatud. Tallinn: Valgus.

Mäesalu jt = Ain Mäesalu, Tõnis Lukas, Mati Laur, Tõnu Tannberg 1997. Eesti ajalugu 1. Tallinn: Avita.

Peebo, Jaak 1995. Indikatiivi kolmas pööre Johannes Gutsloffil. – Peebo, Jaak (toim). Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 1.

Peebo, Jaak 2001. Wastne Testament 1686. Lisa: Wastse Testamendi lugu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Piirimäe 1993?

Rätsep, Huno 1987. Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus 12, 709-715.

Saareste, Andrus 1954.

Saareste, Arnold 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Stockholm.

Saareste, Arnold 1979. Eesti keele mõistelise sõnaraamatu indeks. Uppsala.

Saksa-eesti sõnaraamat 1976. Koost. Kibbermann, E; Kirotar, S; Koppel. Tallinn : Valgus.

Schiller, Karl; Lübben, August 1875-1881. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. I-VI Band. Bremen: Kühtmann.

Tering, Arvo 1979. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsلاffi kohta. – Keel ja Kirjandus XXII, lk 26–30.

Tóth, Szilard 2001. Lisandusi Johannes Gutsلاffi grammatika ning piiblitólke keele ja kirjaviisi kohta. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46, Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 242–257.

Valmet, Aino 1986. Noomeni mitmusevormid J. Gutsلاffi grammatikas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 30. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 50–55.

VMS I= Pall, Valdek (toim) 1982. Väike murdesõnastik I.. Tallinn: Valgus.

VMS II= Pall, Valdek (toim) 1989. Väike murdesõnastik II.. Tallinn: Valgus.

Wiededemanni sõnaraamat = Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn. Tallinn : Valgus.

ÕS = Ereht, Tiiu (toim) 1999. Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Tallinn.

Summary

Lately there has been actively dealt with republishing and studying the recollections of the old standard Estonian. In Tartu University there has been created the study group of the old standard language. Thanks to the initiative of this study group several old church books have been published and the electronic bodywork of the old standard language has been created that makes it easier for the people to get the information they are interested in. One of the aims of this theses is to supplement the corps of the dictionaries with the dictionary that appeared together with the grammar of the southern Estonian language by Johannes Gutsclaffi called “Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” (“grammatical observations of the Estonian language”). The German-Estonian dictionary is made into Estonian-German dictionary to point out the Estonian material.

After his studies in Greifswaldi and Leipzigi universities Johannes Gutsclaff (?–1657) came to Tartu and started working as a parson at Urvaste in 1641. Communicating with the local peasants and probably also with the Estonians from Tartu he learned the Estonian language. Already in 1648 the Tartu University printery published the first grammar of the southern Estonian language “Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam”. It was not the very first Estonian grammar (the northern Estonian grammar by Heinrich Stahl had appeared in 1637.), but its systematised, voluminous and southern Estonian nature made it quite significant.

At that time according to the tradition every grammar book supposed to have a dictionary. *Nomenclator Germanico-Esthonicus* (its remained part to be exact) contains 1714 German headwords that have one or several analogues in Estonian. The dictionary also contains the grammatical information on Estonian analogue and sometimes the Latin analogue to the word in German.

All the content of the dictionary is brought into the electrical shape and supplied with the headwords. Since the dictionary contains a lot of material about the southern Estonian language then for every Estonian analogue was created two headwords: one that proceeds from the norms of the modern standard language and the other one that maintains as much dialectal material as possible. As this is the material that contains lots of dialectal words and archaic vocabulary then the explanations are also included.

After turning around the dictionary 1930 word articles were got, hence ca 220 word articles more than in the original dictionary.

The most numerous part of speech was the noun – 1200. In addition to them 510 verbs, 159 adjectives, 40 adverbs, 12 pronouns, 5 numerals and 5 conjunctions were found. The most frequent words in the dictionary are *viga* ‘mistake’, *häda* ‘trouble’, *maa* ‘ground’, *peksma* ‘beat’, *nõu* ‘container’, *ots* ‘tip’, *pea* ‘head’, *selge* ‘clear’, *õlg* ‘shoulder’.

The biggest group of words belonged to simple stems, the most common suffixes were *-us* (*ahastus*, *ahnus*, *joobnus*) and *-line* (*juudaline*, *kodapooline*)

Examining the words in the dictionary on the basis of the meaning one can say that all the main fields of the meaning are used: agriculture (*plough*, *goose*, *hay*), building (*fence*, *hut*, *bastion*), household (*brush*, *scale*, *kantele*), nature (*mountain*, *forest*, *grass snake*), abstract concepts (*death*, *comfort*, *trouble*), church (*organ*, *Passover*, *pagan*), social relations (*daughter-in-law*, *neighbour*, *beg*), somatic vocabulary (*brain*, *beard*, *lips*), food (*flour*, *broth*).